

UDK: 329.18 : 272 (497.5) “ 1941/1945 ”
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2024.53.241
Priljen: 14.11.2023
Prihvaćen: 17.10.2024
Izvorni naučni rad

Rory Yeomans

United Kingdom
roryyeomans1977@gmail.com

Narodni ratnici u Božijim vinogradima: Političko katoličanstvo i problem militantnog klera u fašističkoj Hrvatskoj

Sažetak: Ovaj članak daje uvid u dvosmislen odnos između katoličanstva i ustaškog režima te sintezu između vjere i fašističke ideologije kroz analizu “svećenika-ratnika”, militantnog seoskog svećenika predstavljenog u promociji Nezavisne Države Hrvatske kao predstavnik novog revolucionarnog svećenstva s vrijednostima Ustaše. Na jednoj razini, arhetip svećenika-ratnika imao je za cilj naglasiti jedinstvo crkve i države; u isto je vrijeme, međutim, istaknuo sukob između organizirane religije i sekularnih vrijednosti države. U svojim katkad nasilnim sukobima s državnim dužnosnicima, svećenici-ratnici su pokazivali da nisu spregnuti ni državnom niti crkvenom disciplinom, te da njihovo ponašanje neće biti ograničeno njihovim crkvenim statusom. Iako su svećenici-ratnici obično predstavljeni kao disciplinirani, herojski kadar, u praksi je sinteza križarskog katoličanstva, ustaških vrijednosti i agresivnih tendencija ovih tvrdokornih nacionalističkih novaka proizvela odmetnički kontingent svećenika koji je prijetio destabilizacijom države iznutra.

Ključne riječi: ustaški režim, Nezavisna Država Hrvatska, fašizam, katoličanstvo, Katolička crkva, svećenici, genocid, nasilje, Jasenovac – Stara Gradiška, Zvonko Brekalo.

Abstract: This article provides an insight into the ambiguous relationship between Catholicism and the Ustasha regime and the synthesis between religion and fascist ideology through the analysis of the “warrior priest”, a militant village priest presented in the promotion of the Independent State of Croatia as a representative of the new revolutionary clergy with Ustasha values. On one level, the warrior-priest archetype was intended to emphasize the unity of church and state; at the same time, however, he highlighted the conflict between organized religion and the secular values of the state. In their sometimes violent confrontations with state officials, warrior priests showed that they were not bound by either state or church discipline, and that their behaviour would not be limited by their church status. Although warrior priests are usually portrayed as a disciplined and heroic, in practice the synthesis of crusading Catholicism, Ustasha values and aggressive tendencies of these hardline nationalist recruits produced a renegade contingent of priests that threatened to destabilize the state from within.

Key words: Ustasha regime; Independent State of Croatia; Fascism; Catholicism; Catholic Church; Priests; Genocide; Violence; Jasenovac-Stara Gradiška; Zvonko Brekalo

Političar Hrvatske seljačke stranke Ilija Jakovljević u svojim memoarima o smrti i preživljavanju u koncentracionom logoru Jasenovac – Stara Gradiška primijetio je da je ustaška ideologija bila svojevrsna religija kojom su neki hrvatski seljaci koji su radili u sistemu koncentracionih logora u Hrvatskoj zamijenili katoličanstvo.

“Možda će se neko zapitati kako to”, pisao je, “da su primitivni seljaci koji se boje Boga i njegove kazne mogli dopustiti da se upletu u takve poslove; kako su čak i Božji propovjednici mogli učestvovati u takvoj kriminalnoj trgovini (...) Primitivni ljudi kao što je Gazda (stražar u Jasenovcu-Stara Gradiška) idu na ispovijed i idalje ubijaju, ponekad po vlastitom odabiru. Strogi Bog, koji se da spoznati u Međugorju, s vremenom se pretvara u ustaškog Boga koji je vlast nad životom i smrću

prenio na Antu Pavelića¹, Pavelić na (Viktora) Tomića i (Maksa) Luburića, a oni na Gazdu. Taj primitivni čovjek, stoga, ne ide na ispovijed da se pokaje nego da se opravda.”²

Religija, a posebno katoličanstvo, dugo je bila izvor spora između historičara ustaškog režima i Nezavisne Države Hrvatske. Osim rasprava o broju Srba ubijenih u kompleksu koncentracionog logora Jasenovac, malo je tema vezanih za ratnodobsku hrvatsku državu koje su proizvele toliko istraživanja i izazvale toliko kontroverzi kao što je ponašanje Katoličke crkve i svećenstva pod ustaškim režimom. Također, malo je tema koje su u toj mjeri oblikovane ideološkim sistemima u kojima su obrađivane. Kao i hiljade studija o Jasenovcu, ova historija – ili historije – bila je oštro osporavana i polemizirana, dok su forme koje su poprimile rasprave o ovom aspektu Nezavisne Države Hrvatske bile snažno oblikovane i pod utjecajem političkih i društvenih pritisaka. Postavši dokazni materijal u suđenjima za ratne zločine katoličkom svećenstvu optuženom za saučesništvo u masovnim zločinima ustaškog režima, posebno nad srpskom manjinom u državi, u ozračju antireligioznog žara i poslijeratnog socijalizma, institucija Katoličke crkve u Hrvatskoj se našla optuženom za saučesništvo u ustaškom režimu.³ Zapravo, rane studije odnosa između ustaškog režima i Katoličke crkve u Hrvatskoj, kao što je monumentalni *Magnum Crimen* Viktora Novaka, predstavljale su ustašku ideologiju neraskidivo povezanom s katoličanstvom, idući tako daleko da su hrvatsku ratnodobsku državu definirali kao

¹ Ante Pavelić bio je vođa fašističkog ustaškog pokreta koji je utemeljio i upravljao Nezavisnom Državom Hrvatskom između 1941. i 1945. godine i vrhovni “poglavnik” države.

² Ilija Jakovljević, *Konclozor na Savi* (Zagreb: Konzor, 1999), 345 prema navodima u Tomislav Dulić, *Utopias of Nation: Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–1942* (Uppsala: Uppsala University Library, 2005), 242. Viktor Tomić bio je član Poglavnikovog elitnog najužeg kruga (tzv. “rasovi”) u ratnodobskoj Hrvatskoj i vođa zloglasne milicije; Vjekoslav [Maks] Luburić bio je načelnik Ustaškog obrambenog sdruga (OUS), Trećeg ureda ustaške tajne policije, Ustaške nadzorne službe (UNS), koja je uspostavila i vodila sistem državnih koncentracionih logora.

³ Vidjeti npr., Joža Horvat i Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera* (Zagreb: Zemaljska komisija za utvrđivanje ratne zločine, 1946).

“klerikalno-fašističku” ili “ustaško-klerikalni *Civitas dei* novog fašističkog tipa”.⁴

U desetljećima otkad je postalo predmet ozbiljnog kontinuiranog proučavanja, istraživanje katoličanstva i Katoličke crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj proširilo se na sve širi raspon tema, perspektiva i sporednih informacija. Dok razmatranje državnog programa za masovno pokatoličavanje Srba i dalje dominira, sve veća pažnja pridaje se raznolikim temama kao što su uključenost katoličkog svećenstva u represivnu politiku ustaškog režima kao aktera državne birokracije, progona i uništavanja Srpske pravoslavne crkve, te napetosti između klerikalističke i rasističke tajne službe i inteligencije.⁵

Istovremeno se proširio i raspon metodoloških pristupa ovom aspektu ratnodobske Hrvatske, posebno u tri desetljeća nakon raspada jugoslavenske države i odbacivanja socijalističke historiografske paradigme. Konkretno, sve je veći naglasak na procesima odozdo prema gore i detaljniji pogled na dinamiku unutar institucija uključenih u oblikovanje vjerskog života u ratnodobskoj Hrvatskoj. U međuvremenu, naučnici su koristili pristupe historije književnosti kako bi pružili uvid u razmišljanja i svjetonazore katoličkih intelektualaca i organizacija koje su simpatizirale ustaški pokret te utvrdili njihovu ulogu u oblikovanju

⁴ Viktor Novak, *Magnum Crimen: pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* (Zagreb: Naklada zavoda Hrvatske, 1948), XII–XIII.

⁵ Bitne studije uključuju: Aleksandar Stojanović, “A Beleaguered Church The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945”, *Balkanica* 48 (2017): 269–287; Dinko Davidov, *Totalni genocide: Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945* (Beograd: Zavod za udžbenike, 2013); Daniela Simons, “‘The Task of the Century’: Local Dimensions of the Policy of Forced Conversion in the Independent State of Croatia (1941–1942)”, u *Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe*, eds., Xavier Bougarel, Hannes Grandits, i Marija Vulesica (London i New York: Routledge, 2019), 50–66; *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: zbornik radova*, ed., Milan Radanović (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2019); Filip Škiljan, “Preveranje Srba na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. i 1942. godine”, *Tokovi istorije* 1 (2014): 135–75; and Rory Yeomans, “Eradicating ‘Undesired Elements’: National Regeneration and the Ustasha Regime’s Program to Purify the Nation, 1941–1945”, u *Racial Science in Hitler’s New Europe, 1938–1945*, eds., Anton Weiss-Wendt and Rory Yeomans (Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 2013), 200–36.

države zamišljene kao sinteza katoličkih vrijednosti i sekularne fašističke ideologije.⁶ Osim toga, vode se žustre rasprave o tome koliko je ustaški režim integrirao katolički obred i tradiciju u svakodnevni život države, o utjelovljenju nove vrste političke religije te o tome koliko je katoličanstvo bilo važan aspekt ustaške ideologije. U tom smislu, neki naučnici zagovaraju tumačenje koje naglašava sekularne prioritete i ideologiju ustaškog pokreta, posebno u usporedbi s otvoreno religioznim fašističkim pokretima kao što su rumunska Željezna garda i slovačka Hlinka⁷ Nasuprot tome, drugi naučnici su tvrdili da je sa svojom sveprisutnom kulturom mučenika, naglaskom na žrtvama i ritualnim tradicijama, ustaški režim, u najmanju ruku, predstavljao neku vrstu političke religije u kojoj je sekularna fašistička ideologija sintetizirana s kvazi-religijskim diskursom, estetikom i praksom.⁸ Rasprave poput ovih pomogle su u stvaranju šire i cjelovitije slike složenog odnosa između

⁶ Vidjeti npr. Mark Biondich, "Radical Catholicism and Fascism in Croatia, 1918–1945", u *Clerical Fascism in Interwar Europe*, eds., Matthew Feldman, Marius Turda i Tudor Georgescu (London: Routledge, 2008), 171-88; idem., "From *Antemurale Christianitatis* to *Antemurale Humanitatis*: Fascistising Catholicism in Interwar Croatia", *Catholicism and Fascism in Europe, 1918–1945*, eds., Jan Nellis, Anne Morelli i Danny Praet (Hildesheim: Georg Olus Verlag, 2015), 357-66.

⁷ Vidjeti npr. Mark Biondich, "Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941–1942", *Slavonic and East European Review* 83, no. 1 (2005): 71-116 i Nevenko Bartulin, *Honorary Aryans: National Racial Identity and Protected Jews in the Independent State of Croatia* (London, 2013), 6-7. Više nijansirana rasprava ovog pitanja može se naći kod Radu Harald Dinu, *Faschismus, Religion und Gewalt in Südösteuropa: Die Legion Erzengel Michael und die Ustaša im historischen Vergleich* (Wiesbaden, 2013) esp. 229, 250, 252. Također vidjeti: Constantin Iordachi, "Fascism in Southeastern Europe: A Comparison between Romania's Legion of Archangel Michael and Croatia's Ustaša", u *Entangled History of the Balkans*, eds., Roumen Daskalov and Diana Mishkova, vol. 2 (Leiden: Brill, 2013), 355-468.

⁸ Vidjeti npr. Stipe Kljaić, "Apostles, Saints' Days and Mass Mobilisation: The Sacralisation of Politics in the Ustasha State", u *The Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*, ed., Rory Yeomans (New York: Rochester University Press, 2015), 145-164; Irina Ogyanova, "Between the Racial State and the Christian Rampart: Ustasha Ideology, Catholic Values, and National Purification", u *The Utopia of Terror*, 1651-87; Rory Yeomans, *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945* (Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2013), esp. 295-344; idem., "Weddings of the Dead: Ustasha Funerals and Life Cycle Rituals in Fascist Croatia", *Balkanica* 52 (2022): 129-58.

katoličanstva i države i rekonstruiranju napetosti koje su postojale između Crkve, svećenstva, običnih katolika i države na svim razinama.

Unatoč tome, iako su sve ove intervencije korisne u stvaranju cjelovitijeg prikaza toga kako je ustaški režim namjeravao prenamijeniti katoličanstvo u službu svakodnevnog života i genocida, one nam veoma ograničeno mogu reći o tome kako je režim – i u rukovodstvu i među običnim aktivistima – katoličanstvo promatrao u okviru državotvornog projekta. Ne mogu nam puno reći ni o tome kako su katolički svećenici u provinciji gledali na ustaški pokret i njegov program nacionalne obnove. U mjeri u kojoj se nauka bavila ovim aspektima, težila je naglasiti ulogu malog broja svećenika postavljenih na visoke položaje u državnoj birokraciji (uglavnom onih koji su bili uključeni u usmjeravanje politike masovnog pokatoličavanja) ili koji su aktivno učestvovali u teroru ustaškog režima (npr. kao čuvari logora). Iako ove studije slučaja pružaju važne informacije o ulozi koju su pojedini svećenici igrali u državnoj mašineriji i masovnom uništenju, one su ponudile malo uvida u odnos između službenih idealiziranih diskursa o statusu i ulozi katoličanstva i katoličkih svećenika u ustaškoj državi i realnog stanja, odnosno između toga kako je režim nastojao utjeloviti katoličanstvo u novi politički oblik i sukoba koje je to proizvelo.

Ovaj rad ima za cilj pružiti uvid u dvosmislen odnos između katoličanstva i ustaškog režima kao i sintezu između religije i fašističke ideologije kroz ispitivanje fenomena “svećenika-ratnika”, militantnog seoskog svećenika koji je predstavljen u novinama i časopisima, ratnim izvještajima i nekrolozima kao predstavnik novog revolucionarnog klera s ratničkim vrijednostima ustaškog vojnika. Na jednoj razini, kao što se vidi u ovom članku, arhetip svećenika-ratnika imao je za cilj naglasiti jedinstvo crkve i države, dok je u isto vrijeme služio i za naglašavanje sukoba koji su postojali između religije i svjetovnih vrijednosti. To nije bio slučaj toliko zato što su ustaški dužnosnici i obični svećenici imali različite stavove o moralnim i društvenim pitanjima – iako je i to bio

faktor – već više zato što je inkarnacija militantnog svećenika-ratnika spremnog staviti pušku na rame i braniti državu od političkih i etnički neprijatelji nisu bili samo arhetip izvučen iz propagande, već su odražavali specifičnu grupaciju svećenika često regrutovanih iz najsiromašnijih i najzabačenijih regija u državi gdje se pristupanje svećenstvu smatralo mogućnošću društvenog napredovanja. Neki od tih svećenika bili su prekaljeni u borbama kao kapelani milicije, pripadnici odreda smrti ili čuvari koncentracionih logora, pa su stoga razvili odbojnost prema ustaškim službenicima koje su smatrali predstavnicima privilegirane elite, udaljene od borbi običnih ljudi i stvarnosti života u pograničnim krajevima. U svojim ponekad nasilnim sukobima s predstavnicima države i stranke, ovi su svećenici pokazivali da neće biti vezani za disciplinu države, a posebno ne crkve, te da njihovo ponašanje neće biti ograničeno njihovim crkvenim zvanjem. Iako je kler koji je podržavao ustaški režim i njegov genocidni nacionalni program općenito predstavljan kao discipliniran, herojski kadar, u stvarnosti je sinteza vrijednosti križarskog katoličanstva, ustaških vrijednosti i agresivnih tendencija žestokih regruta proizvela odmetnički kontingent svećenika koji su, u sjeni propagandnih panegirika, prijetili destabilizacijom države.

U ispitivanju putanje svećenika-ratnika, ovaj članak ima za cilj ispitati postojeće binarne paradigme koje raspravljaju o tome koliko je ustaški režim utjelovljivao svjetovne vrijednosti, a koliko je bio katolički. Fenomen svećenika-ratnika sugerira komplikovaniju priču. On, također, podriva pojednostavljena tumačenja odnosa između Katoličke crkve u Hrvatskoj i režima kao odnosa univerzalne podrške ili otpora, te nadopunjuje uspostavljene procese “odozgo prema dolje” onima koji naglašavaju dinamiku “odozdo prema gore”. Zaista, vrijedi razmotriti je li koncept “režima” sa svojim implikacijama krute homogenosti i vladavine od vrha prema dolje koristan koncept u slučaju ratnodobske hrvatske države. Kao simbol pokušaja sinteze između katoličanstva i fašističke ideologije, postojanje svećenika-ratnika sugerira nijansiraniju dinamiku u kojoj se ustaški režim može tačnije zamisliti kao nestabilna

koalicija konkurentskih interesnih skupina koje se sastojе, s jedne strane, od skupine pod utjecajem modernizirajuće agende naučnog rasizma i demografskog inženjeringa i, s druge strane, klerikalne frakcije čiji su element radikalni katolički svećenici.⁹

Ako je arhetip svećenika-ratnika bio zamišljen kao moćno propagandno oružje u borbi za osiguranje podrške sljedbenika Crkve, svećenik-ratnik je ipak razotkrio nestabilnu osnovu namjeravane sinteze između ideologije i religije ili onoga što je Mark Biondich nazvao “fašizacija katoličanstva”¹⁰.

Iako su se radikalne katoličke organizacije tokom tridesetih godina ideološki sve više približavale ustaškom pokretu, stvarnost hrvatske države razotkrivala je vrlo različite društvene i političke agende. Unatoč činjenici da su se desničarski katolički intelektualci oslanjali na istu kulturnu i nacionalističku retoriku kao i ustaški pokret, čineći elitnu bazu u zamišljenoj katoličkoj državi, neki od njih su se sve više nastojali distancirati od državnog sistemskog terora nad Srbima, Jevrejima i Romima. To ne znači da su nužno bili “umjereniji” od sekularnih, rasističko-naučnih modernista u režimu, ali je istina da su s vremenom postali sve više razočarani stvarnošću države i njenim neuspjehom da utjelovi katoličke vrijednosti.¹¹

U isto vrijeme, arhetip svećenika-ratnika služio je razotkrivanju postojećih podjela unutar Katoličke crkve u različite skupine i frakcije te između Crkve kao institucije i ustaškog režima. S jedne strane, više svećenstvo, među kojima i nadbiskup Alojzije Stepinac, općenito je pozdravilo

⁹ Što se tiče teorije interesnih skupina u totalitarnim društvima u kontekstu Sovjetskog Saveza, vidjeti klasični esej Jerryja Hougha, “Pluralism, Corporatism, and the Soviet Union”, u *Pluralism in the Soviet Union*, ed. Susan Gross Solomon (London: Macmillan, 1983), 37-60. Također vidjeti H. Gordon Skilling, “Interest Groups and Communist Politics”, *World Politics* 18 (april 1966) 435-51. Za opći pregled literature, vidjeti Skilling, “Interest Groups and Communist Politics Revisited”, *World Politics* 36, no. 1 (oktobar 1983): 1-27.

¹⁰ Biondich, “From Antemurale Christianitatis to Antemurale Humanitatis”, 357-66.

¹¹ Za pregled ovog složenog konflikta, vidjeti izvještaj Hans Helmsa u “Crkveni problem”, HDA, NRH, SDS, RSUP, Arhiv Hans Helmsa, 1561.001, 75-94.

uspostavu hrvatske države, posebno usađivanje katoličkih moralnih i društvenih vrijednosti, dajući i potporu programu masovnog pokatoličavanja i rješavanju “srpskog pitanja”. S druge strane, poput katoličkih intelektualaca, neki od njih sve su više počeli izražavati zabrinutost, ne samo zbog nasilnog pristupa države rješavanju srpskog (i jevrejskog) “problema” i uplitanja dijela nižeg svećenstva u taj proces nego i zbog sve većeg zadiranja države u regulaciju Crkve i duhovni odgoj mladeži. S ove tačke gledišta, svećenik-ratnik bio je jedan od načina stabilizacije krhke i, ponekad, nepomirljive sinteze. Ipak, dok je ova grupacija svećenika, poput elitnih ustaških boraca, označena kao “narodni ratnici u Božjim vinogradima”, oni su postajali rastući i destruktivan problem, skloni svoju militantnost okrenuti protiv države jednako kao i protiv neprijatelja nacije.

Radikalni nacionalizam i Katolička crkva u Hrvatskoj između dva svjetska rata

U svom govoru na skupu u Slavonskom Brodu 15. juna 1941. godine, Mile Budak, romanopisac i hrvatski ministar vjera, s ponosom je podsjetio na ulogu koju su svećenici i fratri odigrali krajem tridesetih godina prošlog stoljeća u stvaranju temelja ustaškoj revoluciji. Putovali su po hrvatskim gradovima i selima noseći “svašta” pod svojim mantijama i habitima, pripremajući Hrvate za novi poredak, šireći “ustašku mržnju”. Kao rezultat toga, kad “dođe vrijeme, naši njemački i talijanski saveznici zateći će nas ne samo pripremljene nego i već potpuno oslobođene”.¹² Slične priče koje su svjedočile o angažmanu hrvatskog svećenstva u pomoći ustaškim borcima i samom pokretu postale su glavnim propagandnim elementom novina tokom čitavog postojanja te države. Prema ustaškim riječima, među onima koji su se najviše zalagali za ustaški pokret bio je “mladi sjemenišni naraštaj”, posebno franjevačka sjemeništa u Senju, Širokom Brijegu i Visokom, vjeronaučke škole u

¹²“Naši nas prijatelji Nijemci i Talijani nadjoše ne samo spremne, nego gotovo i oslobođene: značajan govor Duglavnika Mile Budaka na sjajnoj skupštini u Slavonskom Brodu”, *Novi list*, 16. juni 1941.

Makarskoj, Mostaru i Splitu te Bogoslovni fakultet u Zagrebu. Navedena mjesta su postala “prve iskre nacionalne svijesti i gnijezda iz kojeg su u Božije vinograde odlijetala, ne samo radnička stada nego narodni ratnici, odgajatelji nacionalnog i ustaškog duha.”¹³ U međuvremenu, *Novi list* je podsjetio da je Viktor Gutić, ustaški vođa za Bosansku krajinu, u ljeto 1940. dok je obilazio regiju kako bi vrbovao pritajene pripadnike pokreta, svratio “u svaki samostan i župu i zakleo svakog redovnika, župnika i člana svećenstva na vjernost Poglavniku i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.”¹⁴ Slično tome, novine su povremeno izvještavale o uključenosti samostana i redovnika u pružanje utočišta ustaškim borcima kasnih 1930-ih ili širenje poruke pokreta lokalnoj mladeži.¹⁵

Da su neki svećenici i redovnici bili uključeni u ustaški aktivizam u godinama prije stvaranja Nezavisne Države Hrvatske potvrđuju i izvještaji policije Banovine Hrvatske, koja je tada bila u sastavu Kraljevine Jugoslavije. Naprimjer, u izvještaju iz 1940. godine iz splitske oblasti bilježi se da je nakon uspostave Banovine među nekim mlađim svećenicima postojalo nezadovoljstvo aktualnom političkom i nacionalnom situacijom i “simpatija prema djelovanju ustaškog pokreta Ante Pavelića”. Njihovo djelovanje uključivalo je nacionalističku agitaciju, dijeljenje promotivnih letaka, političku indoktrinaciju hrvatske mladeži i šverc oružja. Ivo Guberina, šibenski svećenik koji će kasnije postati značajan propagator ustaškog režima i kapetan Poglavnikove tjelesne sdruge (PTS), kažnjen je novčanom kaznom od 500 dinara i predan na suđenje zbog promocije ustaškog pokreta u svojoj župi. Vlasti su čak poslale pismo njegovom

¹³ “Krug revolucionara započinje najborbenije razdoblje u svojoj djelatnosti kad katakombe u Kaptolu postaju pravo stjecište urote”, *Ustaša* 11, no. 7 (28. juni 1942): 3. Također vidjeti: “Uloga svećenstva u obnovi Nezavisne Države Hrvatske”, *Nezavisna Država Hrvatska*, Christmas 1941; “Uloga svećenstva u revoluciji Nezavisne Države Hrvatske”, *Nezavisna Država Hrvatska*, 25. 12. 1941.

¹⁴ “Kako dolazi oslobodjenje Krajine”, *Novi list*, 20. 9. 1941.

¹⁵ Vidjeti npr. “U franjevačkom samostanu gdje su se izradjivali planovi o krvavom ustaškom oslobodilačkom ustanku”, *Hrvatski narod*, 26. 8. 1941; A., “Posjet Stožernika dr. Viktora Gutića Franjevačkom samostanu na Petričevcu”, *Hrvatska krajina*, 14. 5. 1941; “Ustaska borba na Širokom Brijegu”, *Hrvatski narod*, 4. 6. 1941.

dijecezanskom biskupskom uredu tražeći da intervenira kako bi ga spriječili da nastavi sa svojim političkim istupima i njegovom “agitacijom protiv postojećeg državnog poretka”. U svojim obilascima okolnih sela, navodno je obavještavao mještane da će ustaški pokret, kada dođe na vlast, protjerati Srbe iz Hrvatske, a sve ostale zatvoriti. “Pravoslavnoj će crkvi za kratko vrijeme ostati još samo između petnaest i trideset dana.”¹⁶ Rudolf Matl, policijski zapovjednik u Dubrovniku, izvještavao je da je propaganda za ustaški pokret i Pavelića jaka i da se “pretežno širi iz gradova, te da za nju otvoreno agitira dio mladeži, uglavnom studenata koji dolaze iz Zagreba, ili članova raznih crkvenih organizacija i društava”¹⁷ Odnos takvih župnika prema ustaškom pokretu odražavao je interakciju niza složenih faktora, prije svega statusa Katoličke crkve u Jugoslaviji. U početku je veliki dio katoličke hijerarhije u Hrvatskoj pozdravio stvaranje Jugoslavije kao sredstva za smanjenje raskola između Pravoslavne i Katoličke crkve i za uspostavu zajedničke jugoslavenske crkve.¹⁸ Tu je ideju posebno podupiralo mlađe svećenstvo i koincidiralo je s liberalnim reformatorskim pokretom u njihovim redovima koji je zahtijevao radikalnu reviziju katoličanstva u Hrvatskoj, uključujući i pravo svećenika na brak.¹⁹ Međutim, početni entuzijizam nije potrajao i do 1935. odnosi između jugoslavenske države i Katoličke crkve bili su na najnižoj razini. Antun Bauer, zagrebački biskup, zabranio je katolicima učestvovanje u proslavi 70. godišnjice rođenja svetog Save, srpskog narodnog sveca.

¹⁶ “Don Ivo Guberina, župnik iz Šibenika, nedozvoljena politička propaganda”, 5. 8. 1940, HDA, BH, BVBH, 158.13956/40; “Don Ivo Guberina, župnik iz Šibenika, širenje propagande za Dr. Ante Pavelića”, 24. 7. 1940., HDA, BH, BVBH, 158.49760/40; “Don Ivan Guberina iz Šibenika, razorna propaganda – dopuna izveštaja”, 27. 7. 194., HDA, BH, BVBH, 158.50144/40.

¹⁷ “Raspoloženje svećenika prema akciji Pavelića”, 19. 6. 1940, HDA, BH, BVBH, Kabinet Bana, 3. 155/39235; “Pavelićevska akcija”, 20. 7. 1940, HDA, BVBH, Kabinet Bana, 1. 155/51645.

¹⁸ Ivan Mužić, *Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji: politički i pravni aspekti konkordata između Svete Stolice i Kraljevine Jugoslavije* (Split: Crkva u Svijetu, 1975), 202-4.

¹⁹ Vidjeti npr., Jedan svećenik, “Apostazije katolickih svećenika” *Jugoslovenska njiva*, 3, no. 29 (1919): 461-2, Jedan svećenik, “Za slobodu mišljenja u katol. Crkvi”, *Jugoslovenska njiva* 3, no. 22 (1919): 348-9.

Kasnije iste godine, desetljećima dug proces pregovora o novom Konkordatu s Vatikanom propao je nakon protesta pravoslavnih vjernika i srpskog patrijarha o uslovima Konkordata koji su uključivali odredbu da će se djeca iz mješovitih brakova odgajati kao katolici i predviđalo povećanje finansiranja katoličkih škola. Sa svoje strane, katolička hijerarhija je neuspjeh pregovora doživjela kao dokaz neiskrenosti vlasti prema katolicima.²⁰ Stoga, bijes je pojačan osjećajem drugorazrednog statusa unutar Jugoslavije, kao i zabrinutošću zbog utjecaja sekularizma, posebice Gimnastičke omladinske organizacije “Soko”.²¹

Ambijent je dodatno zagrijan pojavom militantnog oblika političkog katoličanstva diljem Evrope. Kako je liberalizam propadao, katoličanstvo je postajalo vitalna politička snaga. Izbor pape Pija XI, koji je tražio aktivistički nastrojenu Crkvu, osnažio je katolike. Njegova enciklika, “Ubi arcano” iz decembra 1922. g., pozvala je katolike da istaknu svoje vrijednosti ispred državnih i tvrdila je da su katoličke vrijednosti rješenje za svjetske probleme. U svom “Quadragesimo anno 1931”, Pio je podržao korporativnu državu i odbacio kapitalizam i slabljenje koncepta obiteljskog života i privatnog vlasništva. Istovremeno je primjetan porast hodočašća, mimohoda i marijanskih procesija. Pojavljivala se i nova, radikaliziranija generacija svećenstva, laika i organizacija katoličke mladeži. Na univerzitetima je utjecaj katoličke inteligencije stvarao generaciju katolika aktivista koji su tvrdili da je sekularno društvo dovelo svijet do katastrofe i da ga samo povratak katoličanstvu može spasiti. Katolička akcija, osnovana kao panevropska organizacija 1930. g., trebala je voditi bitku za povratak katoličkih vrijednosti.²² Hrvatski ogranak organizacije osnovan je 1934. i imao je za cilj okupiti sva katolička

²⁰ Stella Alexander, “Croatia: The Catholic Church and the Clergy, 1918–1945”, u *Catholics, the State and the European Radical Right*, eds., Jorg K. Hoensch and Richard J. Wolff (Columbia: East European Monographs, 1987), 31-62.

²¹ Vidjeti Nikola Žutić, *Sokoli: Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije, 1929–1941* (Beograd: Angotrade, 1991), 81-101.

²² Martin Conway, “Introduction”, u *Political Catholicism in Europe, 1918–1945*, eds., Tom Buchanan i Martin Conway (Oxford: Clarendon Press, 1996), 2-22.

udruženja pod jednu zastavu i potčiniti ih kontroli crkvene hijerarhije. Osnovane su razne organizacije za različite skupine hrvatskih katolika, uključujući radničke i omladinske organizacije, ponajprije Orlove, zamišljene kao katolička alternativa Sokolu, te Veliko križarsko bratstvo i sestrinstvo, iako se ovo potonje nikada nije podvrglo krovnoj organizaciji i provodilo je sve agresivniji oblik nacionalnog katoličanstva.²³

Tome su pridodani rastući nacionalistički pogledi hrvatskih katoličkih intelektualaca i pisaca koji su kombinirali antisemitsku i antimasonsku retoriku, prezir prema jugoslavenskim liberalnim vrijednostima, demografske probleme i antisrpstvo. Katoličke novine su se bunile protiv “seksualne i erotske anarhije”, “moralne degeneracije” i “dekadentne i antisocijalne infiltracije lažnog liberalizma i jevrejskog kozmopolitiskog materijalizma”.²⁴ No oštro su ukazivali i na tzv. “bijelu kugu” niskog nataliteta u Hrvatskoj zbog korištenja kontracepcije i pobačaja.²⁵ U otvorenom pismu ljekarima 1940. godine novi hrvatski biskup Alojzije Stepinac izjavio je da je krivnja za bijelu kugu u pribjegavanju mladih žena abortusu koji brzo poprima karakter “nacionalnog samoubistva”. Navodna demografska katastrofa od početka se poistovjećivala s visokim natalitetom među nehrvatima. Prema tom gledištu, uslijed “haračnja” bijele kuge u Hrvatskoj, cijela su sela ostala prazna da bi ih naselili “stranci” koji su brzo postali većina. Kako se životni prostor hrvatske nacije sužavao – žalili su se katolički komentatori – agresivni stranci, posebice Srbi i Židovi, postajali su sve dominantniji. Sada je u središtu Hrvatske postojalo “veliko jezero” srpskih naselja; u većini takvih okruga Srbi su činili većinu.²⁶

²³ Sandra Prlenda, “Young, Religious, and Radical: The Croat Catholic Youth Organizations, 1922–1945”, u *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, eds., John R. Lampe i Mark Mazower (Budapest: Central European University Press, 2006), 82-109.

²⁴ Vidjeti npr., “Masoni”, *Katolički tjednik*, 28. januar 1940; Dr Ins., “Moralni problem kupališta”, *Katolički tjednik*, 3. 7. 1940.

²⁵ J. Majerović, “Borba svećenika protiv bijele kuge u isповijedaonici”, *Katolički list*, 19. 9. 1940.

²⁶ B-c, “Za ljepšu budućnost Hrvatske – protiv bijele kuge”, *Katolički list*, 15. 2. 1940.

Uspostavom Banovine katolički su pisci predviđali da će Crkva ponovno zauzeti položaj koji je imala u Hrvatskoj prije formiranja jugoslavenske države. Prema uvodu *Katoličkog tjednika* iz aprila 1940. “U Banovini Hrvatskoj ide se u susret željama Crkve i poštuje naša kršćanska i katolička tradicija... Nositelji dužnosti u nacionalnom pokretu mladih su poznati katolici; crkvene ustanove nailaze na naklonost; dopušten je slobodan razvoj katoličkih škola; praktikujućim katolicima se bez teškoća daju odgovorna mjesta u državnim i političkim organizacijama.” Na kulturnom planu, nastavlja se u tekstu, ističu se katolički intelektualci u kulturnim ustanovama. U uvodu se, također, pohvaljuje grub odnos prema masovima u Hrvatskoj i činjenica da “sada očekujemo objavu imena sve braće (Hrvata) koji su toliko zla hrvatskom narodu učinili na nacionalnom, političkom i vjerskom planu...” Nadalje, u toj novoj Hrvatskoj novi je čovjek katoličanstvo doživljavao kao dio sebe i katoličanstvo je bilo ugrađeno u tkivo države. U Banovini je uprava služila narodu, odnosila se prema njemu “uvidavno i bratski”. “Nema vrijeđanja i nasilja. Poštuje se volja naroda. Novac se troši u narodnu korist. Narod se kulturno uzdiže i ekonomski pomaže. Narod se osjeća kao kod kuće... Nacija se oporavlja. Nema korupcije. Svako radi koliko može. I svećenici prihvataju ovaj novi red kongregacije i uživaju u njemu.” Nacionalna neovisnost, čak i ona ograničena koju je osiguravala Banovina, nije značila samo opstanak Crkve, nego i nacije. Na taj su način katolički intelektualci i crkvena hijerarhija svoju budućnost vezali, ne samo uz naciju već i sam nacionalizam.²⁷

Pokretljivost na društvenoj ljestvici, seoska omladina i inkubacija svećenika-ratnika

U povjerljivom izvještaju iz 1942. Hans Helm, šef Gestapoa u Srbiji, opisao je jaz u stavu koji je postojao između mlađih, nacionalno radikalnih katoličkih svećenika i hijerarhije Katoličke crkve. Neki od prvih, istakao je, učestvovali su u progonu srpske manjine u državi, dok su više

²⁷ “Naši ljudi”, *Katolički tjednik*, 7. 4. 1940.

crkvene instance okupljene oko Stepinca intervenirale kod vlasti kako bi zaustavile teror čak i dok je Crkva pokušavala potaknuti masovni program pokatoličavanja zbog jačanja svog položaja u državi. U antisrpskoj agitaciji nekih mlađih svećenika nije se moglo razlučiti jesu li bili motivirani vjerskim ili nacionalnim interesima jer se činilo da bivanje svećenikom ne predstavlja prepreku za bivanje ekstremnim nacionalistom. U međuvremenu, kako mu je rekao hrvatski izvor, u provinciji je vladalo “nevjerojatno” neznanje o vjeri. Nasuprot tome, praznovjerje i ravnodušnost prema religiji su se širili, dok se, nastavio je Helm, “prokletstva šire na neviđen način u cijeloj naciji. Nedjeljni su posjeti crkvi izuzetno rijetki u provincijskom kontekstu, a potpuna propast u gradu. Svećenici su više crkveni službenici nego kapelani i u velikoj većini slučajeva stoje bespomoćni i pomireni s ovom manifestacijom kolapsa. Posebno među intelektualcima crkva je izgubila svu dosadašnju moć.”²⁸

Upravo u tom pogrešnom kontekstu, za razliku od optimistične slike utjecaja Crkve koju su opisali komentatori kasnih 1930-ih, možda bismo trebali razumjeti regrutovanje mladića iz siromašnih, ruralnih i nacionalističkih krajeva Bosne i Hrvatske u svećeničke redove. Njihov ulazak u svećenstvo nije bio uslovljen dubokim vjerskim uvjerenjem, već prije mogućnostima pokretljivosti i napredovanja na društvenoj ljestvici. To je, pak, odražavalo poteškoće na koje je Crkva nailazila pri regrutovanju kandidata za svećenike. U Zagrebačkoj biskupiji, kako je istaknuo *Katolički list* u članku iz septembra 1941. g., vladao je veliki nedostatak svećeničkog podmlatka. Iako su svećenici ranije bili birani iz pristojnih porodica, *Katolički list* se žalio da više nije bilo dovoljno časnih obitelji, što je značilo da sjemeništa moraju biti krajnje oprezna oko toga koje kandidate prihvataju.²⁹ Jedan katolički komentator u istim novinama pokušao je nedostatak odgovarajućih kandidata objasniti naslijeđem negativne slike o katoličkom svećenstvu koja se navodno promovirala u bivšoj jugoslavenskoj državi. “Židovsko-komunističko-velikosrpska

²⁸ “Crkveni problem”, HDA, NRH, SDS, RSUP, Arhiv Hans Helmsa, 1561.001, 75-94.

²⁹ “Naš svećenički podmladak”, *Katolički list*, 18. 9. 1941, 429-31.

propaganda”, napisao je, bila je usmjerena protiv Katoličke crkve i njenih svećenika koji su bili optuživani da su “rulja i smeće društva, krivi za sva zla i nesreće” koja su pogodila međuratno jugoslavensko društvo. Izrazio je nadu da će u novoj državi hrvatske porodice pristati da im se sinovi školuju u sjemeništima; time bi država dobila veći kadar svećenika koji bi bili požrtvovalni, skromni i intelektualno kvalitetniji.³⁰

Izazovi s kojima se Crkva susrela pri regrutovanju svećenika nisu bili jednaki u svim krajevima, kao ni nezainteresiranost i nepoznavanje katoličkih obreda među stanovništvom. Najtiražniji i najčitaniji katolički časopisi i novine uređivali su se i izlazili u gradovima Zagrebu i Sarajevu gdje je vjerovatno nedostajalo sjemeništara. Međutim u drugim dijelovima zemlje izvještaji su davali pozitivniju sliku. Naprimjer, izvještaj provincijske organizacije franjevacu u Mostaru iz januara 1942. navodi da su crkve bile pune i da ih redovno posjećuju “desetci tisuća vjernika”. Osim toga, u sjemeništima je bilo “više nego dovoljno” kandidata za svećenstvo i redovnike, iako je izvještaj zabilježio da su neki od studenata koji su ušli u sjemeništa s namjerom da postanu svećenici brzo pronašli druge interese osim teologije i skrenuli daleko od svojih prvobitnih težnji. Ovakav ležeran stav prema zahtjevima svećenstva i činjenica da su sjemeništa osiguravala materijalne potrebe učenika koji su često bili ekonomski siromašni, pomaže objasniti popularnost svećeništva među ruralnim hrvatskim mladićima kao put karijere i nesrazmjerno regrutovanje tvrdokornih nacionalista. Svećeništvo se među takvim obiteljima doživljavalo kao privlačno zanimanje, ne samo zato što je pružalo redovan izvor prihoda i sigurnost radnog mjesta već zato što su priroda posla koji su svećenici obavljali i njihov status u zajednici značili da je socioekonomski pritisak na višečlanu porodicu ublažen, donoseći prestiž, ne samo toj porodici nego i širem ruralnom miljeu.³¹

³⁰ Uskok, “S nadom u bolju budućnost”, *Katolički list*, 14. august 1941.

³¹ Nenaslovljeni izvještaj središnjeg autoriteta hercegovačkih Franjevaca u Mostaru Ministarstvu pravde i vjere, 8. 1. 1942, HDA, NDH,MPB, 9.218/bb.

Prema mišljenju nekih stranih posmatrača, upravo je lagodnost života koju je nudio svećenički poziv rezultirala prisustvom militantnih ustaša u redovima ratnog katoličkog klera. Romanopisac Evelyn Waugh, tada kapetan u britanskoj vojsci stacioniranoj u oslobođenoj Jugoslaviji, izvijestio je brigadira Fitzroya McCleana da su “neko vrijeme hrvatski franjevci izazivali zabrinutost u Rimu svojom neovisnošću i uskim patriotizmom. Uglavnom su bili regrutovani iz najmanje kulturnog dijela stanovništva i postoji obilje dokaza koji upućuju na to da je nekoliko potpuno nedostojnih ljudi bilo privučeno Franjevačkom redu sigurnošću i relativnom lakoćom koju je nudio.” Sa svoje strane, u istom izvještaju McClean je potvrdio da može “podnijeti fanatično pro-ustaški [sic] stav franjevacu u Bosni”.³²

Ako se tvrdnje Wauga i McCleana moraju posmatrati s određenom dozom skepticizma, s obzirom na to da su na njih gotovo sigurno utjecale poslijeratne predrasude prema Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj i, u slučaju McCleana, njegova bliska veza s Titom i partizanima, postoji mnogo dokaza o separatističkim simpatijama znatnog broja onih koji su kasnih 1930-ih i ranih 1940-ih pohađali visoke škole, čak i izvan središta zapadne Bosne i Hercegovine. Naznaku kakvog su ideološkog žara ovi studenti bili, daje novinski izvještaj o prijemu koji je 20. aprila 1942. priredio Poglavnik u čast sjemeništara i svećenika pripravnika. U svom uvodnom obraćanju Poglavniku, predsjednik Zagrebačkog saveza vjerske mladeži Stjepan Krivošić poručio je da je njegova odlučnost i “snaga ustaških mišića” spasila hrvatski narod od “sigurne propasti”. Krivošić je dodao da su svećenici pripravnici “iz dubine duše govorili da smo svi uvijek i svugdje spremni raditi za Boga i njegovu mladu Hrvatsku i da smo uvijek i svugdje spremni ginuti za Boga i domovinu”. Pavelić je u odgovoru istaknuo važnost Crkve i njenih svećenika u borbi za hrvatsku nezavisnost. U svima njima buktala je “vatra hrvatske domovine i Nezavisne Države Hrvatske”. Podsjećajući na ulogu koju je bogoslovija

³² Vidjeti Waugh McCleanu, 03.03.1945. i McClean Sir O. Sargeantu, 9. 2. 1945, Nacionalna arhiva, inostrani ured, 371/218910.

odigrala u oslobodilačkoj borbi, uvijek otvarajući svoja vrata “čestitim sinovima”, pa tako i ustaškim borcima, koji su kroz nju prošli na putu za djelovanje u narodu u “pastoralnom i narodnom radu” i ističući “veliki domoljubni žar” koji je prevladao, nagovijestio je novu ulogu i “velike i obilne” zadaće koje je namijenio svećenicima. Sada i u nadolazećim godinama i desetljećima “kada treba graditi našu domovinu, kada treba utvrđivati svoju domovinu, kada treba moralno, društveno i vjerski djelovati u narodu”, rad hrvatskih svećenika bio bi od “posebne važnosti”. Na svim područjima rada na koja su svećenici bili pozvani, oni će vršiti svoju “nacionalnu misiju u narodu i za narod i državu” kao njegovi “čvrsti saradnici” i nadolazeća generacija svećenika i “hrvatskih narodnih djelatnika”.³³

Dio rada ove generacije narodnih djelatnika bile su i vojne dužnosti kapelana u milicijama i drugim paravojnim formacijama. Zaista, Pavelić je na to aludirao u svom govoru. Napominjući da su svećenici pripravnici dolazili iz “najširih slojeva hrvatskog naroda i svih krajeva domovine”, te su stoga bili autentični predstavnici nacije i hrvatskog naroda, podsjetio je da su hrvatski svećenici kroz mnoga stoljeća, u teškim prilikama, djelovali u narodu, šireći katoličku vjeru i narodni duh. U novoj eri takva nastojanja nisu bila ništa manje važna od nastojanja državnih institucija i planera “društveno-nacionalnog života”. Ali više od toga, “u raznim je prilikama svećenik morao ostaviti svoj oltar” i stupiti na bojno polje kako bi branio ognjišta i domove ljudi. “Hrvatski katolički svećenici su više puta bili ujedno i generali. Čitava litanija takvih sjajnih svećenika vitezova nanizana je na stranicama historije hrvatskog naroda.” Unatoč činjenici da je ostvareno ono šta su priželjkivale generacije hrvatskog naroda, tj. nezavisna država, rad svećenika nije bio “ni najmanje” dovršen, niti je njihov vjerski rad na nacionalnom polju bio išta manje važan nego u prošlosti.

³³ “Sjedinjenim silama svih narodnih slojeva svako će naše djelo biti ispunjeno: Poglavnik je primio Zbor duhovne mladeži zagrebačke”, *Nova Hrvatska*, 21. 4. 1942; “Rad hrvatskog svećenstva ima osobito značenje u izgradjivanju i učvršćivanju hrvatske domovine, kad bude trebalo u narodu raditi: Poglavnikove značenje riječi članovima Zbora duhovne mladeži zagrebačke”, *Hrvatski narod*, 21. 4. 1942.

Implikacija o vojnim obavezama svećenika bila je jasna.³⁴ U tu je svrhu Ministarstvo oružanih snaga (MINORS) objavljivalo oglase za kapelane u ključnim ekumenskim glasilima kao što su to činila i prethodna ministarstva, gotovo do sloma države 1945. godine. Već u maju 1944. godine sarajevski biskupijski časopis *Vrhbosna* donosio je pristupnice za svećenike zainteresirane za pridruživanje rezervistima. Upravo u ovom izdanju objavljen je poziv iz februara 1944. sekciji vojnih kapelana MINORS-a kojim se pozivaju svećenici rođeni 1905. ili kasnije da najkasnije u roku od mjesec dana pošalju molbe za primanje u rezerviste kao kapelani, čime se naglašava nedostatak vojnih kapelana. Potpisan od strane glavnog vojnog kapelana Stipe Vučetića, poziv je naređivao svakom svećeniku da preko svoje biskupije pošalje molbu svojoj matičnoj ustaškoj centrali. Osim dostavljanja dokaza o svojoj “nacionalnoj i moralnoj ispravnosti”, kandidati su morali dostaviti opsežan popis ličnih podataka: uključujući rasno porijeklo; broj godina kao katolik i jesu li prethodno bili druge vjere; sve političke organizacije kojima su pripadali; pojedinosti o kaznenoj evidenciji; za koje su stranke glasali na izborima 1935. i 1938; igrahi sportovi; finansijski detalji; te jesu li prije aprila 1941. bili pripadnici ustaškog pokreta i ako jesu, gdje su i kada položili zakletvu. Traženi detalji naglašavaju koliko su svećenici postali institucionalizirani kao državni resurs i u kojoj je mjeri njihova uloga postajala manje nuđenje duhovne dobrobiti, a više paravojne kvalitete – paradigma sinteze između fašističke ideologije i katoličanstva koju je tražio ustaški pokret.³⁵

Nejasno je koliko je svećenika postalo kapelanima u milicijama ili drugim paravojsnim formacijama, ali sudeći prema smrtovcama i ratnim zahvalnicama koje su bile osnova državnog ratnog izvještavanja, čini se da ih je bio popriličan broj.

Osim toga, barem neki od njih, naprimjer Nikola Šabić, kapelan odreda smrti Crne legije, u javnosti su postali poznatiji po propagand-

³⁴ “Sjedinjenim silama svih narodnih slojeva svako će naše djelo biti ispunjeno.”

³⁵ “Primitak rkt. svećenika u pričuvni stališ vojnih duhovnika”, *Vrhbosna* 58, nos. 4-5. (april–maj 1944.): 112.

nom djelovanju nego po ekumenskim dužnostima. Iako je sačuvano relativno malo obrazaca svećenika koji su se prijavili za ulazak u državnu vojnu kapelaniju, možemo pretpostaviti, sudeći prema onima koji jesu, da su pristupnici vjerojatno bili barem simpatizeri, ako ne i prisegnuti pripadnici ustaškog pokreta. Odgovarajući na pitanje je li prije 1941. godine saradivao s ustaškim pokretom, mladi redovnik Frane Eterović opisao je svoj akreditiv sljedećim riječima: “svećenik – simpatizer (partije), školovao omladinu (učenici gimnazije u Maksimiru) u istom duhu”. Također je vjerovatno da su, poput mladih iz siromašnih ruralnih područja koji su ušli u sjemeništa, svećenici koji su se prijavili za položaje vojnih kapelana bili motivirani prestižom, mogućnostima napredovanja i, u ovom slučaju, ideološkom privlačnošću položaja kao vjerskog uvjerenje.³⁶ Nema sumnje da je služenje kapelana u ustaškim jedinicama pružalo prilike za lični napredak. Naprimjer, 10. 4. 1944, na treću godišnjicu države, među brojnim promaknutima unutar PTS-a i MINORS-a bio je franjevac Justin Medić, koji je iz čina kapetana promoviran u majora i milicijskog kapelana.³⁷

Brojni svećenici odlikovani su za svoju vojničku službu bilo kao pripadnici hrvatskih oružanih snaga ili kao kapelani u milicijama. Slične časti dodijeljene su i svećenstvu koje je samostalno učestvovalo u oružanim akcijama protiv partizana ili pobunjenika u svojim župama i selima. Jedan takav svećenik-ratnik hvaljen kao utjelovljenje vrlina arhetipa bio je Josip Kaurinović, svećenik u Prijedoru, odlikovan Poglavnikovom velikom srebrnom medaljom za hrabrost u oktobru 1942. za “hrabro i odvažno ponašanje tijekom napada ustanika na području Prijedora u proljeće 1942. kada je s puškom u ruci pao kao hrabri branitelj Nezavisne Države Hrvatske”. Pismo dužnosnika MINORS-a vojnom uredu Poglavnika u septembru 1942. detaljno opisuje, ne samo svečani obred ponovnog pokopa koji će se održati nakon ekshumacije Kaurinovićevog tijela iz jame u koju

³⁶ “Povjereništva za nadzor”, pristupni obrazac Frane Eterovića, HDA, NDH, Ustaša, GUS, Ured za promičbu, 3.249/nenumerisano.

³⁷ “Promaknuća”, 24. 12. 1944, HDA, ZIG, 166.1549/162.

su ga bacili partizani, nego opisuje i upornost s kojom se borio i likvidirao brojne pobunjenike prije nego što je i sam poginuo prilikom pada Prijedora. U međuvremenu, u *Narodnim novinama* od 31. marta 1943. fra Pavle Silov, ustaški kapelan i svećenik u Čitluku, od strane MINORS-a preporučan je za isto priznanje jer se 28. juna 1942, kada je njegovo selo palo u ruke partizana, tri sata borio s puškom, “a kasnije golim rukama sve dok nije svladan i ubijen”. U citatu je navedeno da je cijeloga života “neumorno” promovisao “vjersku i nacionalnu svijest” u narodu te da se, kad je njegovo selo napadnuto, “svećenik branio, a kad mu je ponestalo metaka, partizani su ga tukli kundacima i sasjekli ga sjekirama iz osvete što su već poginula najmanje četiri partizana”. Tako bi odlikovanje bilo simbol njegovog “nesebičnog i blagoslovljenog rada” u narodu i “njegovog vjerskog i hrvatskog duha do trenutka njegove junačke mučeničke smrti”.³⁸

Postojao je veliki broj svećenika, redovnika i imama odlikovanih medaljama za vojnu hrabrost za koje su održane masovne svečanosti kojima im se javno odavala počast. Jedna takva svečanost održana je 24. augusta 1942. u Banjoj Luci kada je odlikovana grupa svećenika i imama za “nesebičan i vjerski i nacionalno osvješten rad”; četverica su odlikovanja dobili posthumno. Jedan od odlikovanih bio je Branko Župančić, svećenik iz Bosanske Gradiške, predratni ustaški aktivista.³⁹ Prije dodjele odlikovanja, Poglavnikov opunomoćenik Rudolf Stubnja pohvalio je “neličan, savjestan i nesebičan rad te nacionalno i vjersko djelovanje ovog vrijednog svećenika”. Stubnja je dodao da se svim svećenicima odaje priznanje, ne samo zbog njihovog “duhovnog i nacionalnog rada, nego zato što su s puškom u ruci nerijetko branili domovinu i rodnu grudu. Svojim duhovnim i nacionalnim radom dokazali su da su

³⁸ “Zapisnici sa saslušanja svećenika”, nedatirano, HDA, NRH, SDS, RSUP, 1561.001.3.

³⁹ Župančićeve aktivnosti uključivale su krijumčarenje poruka Paveliću u Italiju iz Hrvatske. Krajem 1930-ih izručen je iz Rima gdje je bio na doktorskom studiju, pod pritiskom jugoslavenskih vlasti, a nakon toga dvije sedmice držan u ćeliji zagrebačke policije pošto je optužen za kontakte s ustašama dok je boravio u Italiji. Vidjeti: banjalučki biskup Josip Garić Ministarstvu vjera i obrazovanja, 14. 7. 1941, HDA, NDH, MPB, 3. 218/46825.

uvijek bedem svoga naroda i svoje domovine. Riječima, djelima, perom i mačem učili su generaciju kako se radi za domovinu i svoj narod.”⁴⁰

Nemoguće je utvrditi koliko je od tog kontingenta svećenika-ratnika bilo direktno uključeno u zločine. Unatoč tome, jedinice u kojima su služili bile su aktivni učesnici krvavih operacija “čišćenja” države. Inače, državni mediji nisu previše povezivali pojedine svećenike s djelovanjem ustaške milicije vjerovatno jer su bili svjesni kakav negativan ugled su neki od njih stekli u široj hrvatskoj javnosti. Čak i tamo gdje su svećenici bili direktno upleteni u zločine, bilo kao pripadnici milicije ili zapovjednici ustaških četa, medijski su ih izvještaji prikazivala kao herojske ratnike koji brane svoje lokalne zajednice od haranja “divljih” pobunjenika. Ipak, izvještaji o herojskim podvizima ovih svećenika-ratnika ponekad su, ne-namjerno, čitateljima pružali vrlo sugestivnu sliku njihove prave prirode. Vrijedi istaknuti primjere Marka Čalušića, mladog svećenika koji je predvodio nasilnu ustašku bandu u svom kraju, i redovnika Sidonija Scholza, po svemu sudeći radikalnog mladog franjevca koji je kao misionar djelovao na masovnom pokatoličavanju srpskih seljaka. O Čalušiću je novinar *Nove Hrvatske* s divljenjem zabilježio: “Tim više što je u vrijeme opasnosti išao stopama Luke Imbrišinovića (svećenika iz sedamnaestog stoljeća). No, on nije digao mač, već je s puškom na ramenu stupio u boj za obranu svoje župe. Već sam nešto čuo o njegovoj savršeno organiziranoj obrani. Ime oca-zapovjednika Marka bilo mi je već poznato. Kad su banditi pali na Ljeskovim vodama i Gojakovićima gdje su partizani imali svoj štab, otac Marko je podigao svoje ljude. Stajali su na granici. Prvo je bilo trideset naoružanih ljudi, zatim šezdeset i sada stotinu.” Pri jednom napadu, otac Marko je lično iz crkve pucao na bandite.⁴¹

Još glasnije su bile novinske osmrtnice preminulom Scholzu. Kad su ga 24. maja 1942. ubili partizani, putujući u Londžicu nakon mise i pokatoličavanja u srpskom selu Sapni, *Katolički list*, nedjeljnik Zagrebačke

⁴⁰ “Predaja Poglavnikovih odlikovanja zaslužnim svećenicima”, *Novi list*, 25. 8. 1942.

⁴¹ “Na hodočašću Sv. Ante u Sivši kod župnika-satnika – uzbune ‘Klepetušama’ i svladavanje zločinaca”, *Nova Hrvatska*, 28. 6. 1942.

biskupije, napisao je da je prolio svoju “svećeničku krv”, pavši kao “nomučenic” za katoličku vjeru i oslobođenu Hrvatsku koju je “žarko ljubio”. Opisuje ga kao strastvenog misionara pod kojim su “desetci tisuća izgubljenih duša” obraćeni na katoličanstvo i osnovane nove katoličke župe. “Misionar duša”, tumačio je *Katolički list*, nije bio samo “čuvar svetih tajni”. Prije svojih propovijedi, morao je “previti bezbrojne krvave rane na dušama ovog naroda”. Scholz je, nastavlja se, bio “kao da je prvo rođen da organizira teren za apostolsku riječ, a zatim da zasije golema polja Božijom istinom”. U njegovoj našičkoj župi, gdje je počivalo njegovo tijelo i služene dvije mise zadušnice za njega prije no što je preneseno u Viroviticu, hiljade su došle poljubiti njegov odar i odati mu suzama počast.⁴² Zagrebački dnevnik *Hrvatski narod* objavio je da su mještani i dužnosnici izašli dočekati lijes ovog “ustaškog ratnika” dok je prolazio okolnim selima na putu za Viroviticu.⁴³ Kao i mnogi iz grupe ratnika redovnika i svećenika, zaredio se kao tinejdžer, završivši studij teologije na Sveučilištu u Zagrebu. Obilježen “samoprijekorom i ljubavlju prema domovini”, list je podsjećao da je intenzivno saradivao s osječkim ustašama. I zaista, upravo su se u našičkom samostanu, dok je on služio kao mladomisnik, prisegli mnogi osječki borci.⁴⁴

Osječki *Hrvatski list* Scholza je, pak, opisao kao “uzornog hrvatskog svećenika i ustaškog borca”, “marljivog” mladića “okrutno ubijenog” vršeći svoju dužnost prema domovini. Čitatelje je opširno upoznao s misom zadušnicom za njega u Virovatici i sprovodom koji su pratili ustaški dužnosnici, pripadnici logora ustaške mladeži, građani Našica i Virovitice te falanga vatrogasaca, od kojih su mnogi nosili vijence. Njegovom pokopu na groblju Katoličke crkve svetog Marka, koji je služio još jedan franjevac Srećko Majstorović, mjesni ustaški logornik odao mu je počast

⁴² Našičanin, “+Otac Sidonije Scholz, franjevac”, *Katolički list*, 4. 6. 1942, 269.

⁴³ Izvori se razlikuju u tome kojim je prijevozom Scholzov lijes prevezen u Viroviticu; *Katolički list* bilježi da je to bio automobil (*samovoz*), a *Hrvatski list* tvrdi da je to bio voz (*vlak*). Vjerovatnije je da se radilo o prvom, ali ponekad su tijela uglednih ustaša na posljednje počivalište odvezena vozom.

⁴⁴ “Sprovod ustaše o Sidonija Šolca”, *Hrvatski narod*, 30. 5. 1942.

u ime građana Našica i aktivista seoske podružnice katoličke akcije, držeći “dirljiv” govor koji je skrenuo pažnju na Scholzov “neumoran rad”.⁴⁵ Unatoč hvalospjevima, mediji ipak nisu mogli u potpunosti prikriti nasilne i prijeteće metode koje je koristio kako bi prisilio srpske seljake na tom području na prevjeranje.⁴⁶ Dao je to naslutiti i sam *Hrvatski narod*, napominjući da je upravo u trenutku kada je upao u partizansku zasjedu posezao za pištoljem koji je nosio ispod mantije.⁴⁷

Svećenik-ratnik kao predmet historiografije

Ponašanje ove grupacije ultranacionalističkih svećenika postavlja važna pitanja o ponašanju počinitelja holokausta, posebice o tome jesu li oni bili neideologizirani, obični ljudi zahvaćeni terorom tog razdoblja; radikalizirani pojedinci koji su vjerovali u ustaški program ili su bili pod utjecajem ličnih sklonosti i različitih faktora situacije. Erwin Straub piše da jaki društveni stresovi stvaraju predispoziciju za masovno nasilje, obično usmjereno na vanjsku skupinu. Primjećuje da se počinitelji, nanoseću štetu žrtvama razvijaju duž kontinuumu razaranja, što završava masovnim ubistvima.⁴⁸ Michael Mann je u međuvremenu istaknuo kako analiza biografija pojedinaца uključenih u nacistički genocid ukazuje na to da su više sličili “pravim nacistima” nego “običnim Nijemcima”. Istraživanje devedeset posto biografija pokazalo je da su dvije trećine bili dugogodišnji nacisti, a trećina su bili prijeratni ekstremisti s nasilničkom prošlošću.⁴⁹ Kao što je

⁴⁵ “Sahrana ustaškog borca o. Sidonija Šolca”, *Hrvatski list*, 29. 5. 1942; Našičanin, “†Otac Sidonije Scholz”, 269-70.

⁴⁶ Milan Koljanin “Preveravanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, u *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 60.

⁴⁷ “Sprovod ustaše o Sidonija Šolca.”

⁴⁸ Erwin Straub, “The psychology of bystanders, perpetrators, and heroic helpers”, *International Journal of Intercultural Relations* 17, no. 3 (1993): 315-41. Također vidjeti: Thomas Blass, “Psychological perspectives on the perpetrators of the Holocaust: The role of situational pressures, personal dispositions, and their interactions”, *Holocaust and Genocide Studies* 7, no. 1 (1993): 30-50.

⁴⁹ Michael Mann, “Were the Perpetrators of Genocide “Ordinary Men” or “Real Nazis”? Results from Fifteen Hundred Biographies”, *Holocaust and Genocide Studies* 14, no. 3 (2000): 331-366.

istaknuo Allan Fenigstein, malo je vjerovatno da je pritisak na poslušnost autoritetu imao značajnu ulogu u učestvovanju počinitelja u konačnom rješenju; većina nije pokazala grižnju savjesti ili moralnu uznemirenost zbog ubistava, a malo ih se pokušalo povući iz operacija ubijanja kad im se za to pružila prilika. Čini se da su većinom vjerovali u ono što rade.⁵⁰

Ove teorije u velikoj mjeri odgovaraju tipologiji svećenika-ratnika. Dok su neki od njih vjerovatno bili radikalizirani dinamikom koju je stvorio genocidni program ustaškog režima s jedne strane i masovni ustanci, koje su u početku predvodili Srbi, s druge strane, većina svećenika-ratnika bili su beskompromisni i nasilni nacionalisti i, u mnogim slučajevima, ustaški simpatizeri ili aktivisti znatno prije 1941. Također je vjerovatno da su mnogi od njih odobravali ustaški plan za rješavanje "srpskog problema". U svakom slučaju, malo je onih koji su procesuirani nakon rata pokazalo kajanje za svoja ratna nedjela.⁵¹

Studija o svećenicima ratnicima također nam govori o odnosu Katoličke crkve i ratnodobske države. Iako je odnos katoličkih svećenika prema ustaškom režimu i njegovoj politici prema srpskoj manjini, posebice, složeno pitanje izvan okvira ovog rada, moguće je izvući neke preliminarne zaključke koji pomažu da se ova skupina svećenika svrsta u neku vrstu konteksta. Nema sumnje da su ti svećenici, iako vrlo specifična skupina, ipak bili predstavnici šireg kruga svećenstva, posebno na razini provincije. Ako je istina da su, poput studenata, svećenici ponekad bili imenovani u mjesna vijeća i odbore, kao i birokraciju zbog nedostatka raspoloživog osoblja uvrštenog u oružane snage, jednako je vjerovatno da je među svećenstvom trebao biti broj pojedinaca koji su preuzimali rukovodeće uloge u lokalnim ustaškim logorima i entuzijastično upravljali životima bespomoćnih i često prestravljenih ljudi, te lično bili upleteni u antisrpski teror. Iako su tvrdokorni nacionalisti

⁵⁰ Allan Fenigstein, "Milgram's shock experiments and the Nazi perpetrators: A contrarian perspective on the role of obedience pressures during the Holocaust", *Theory and Psychology* 25, no. 5 (oktobar 2015): 581-98.

⁵¹ Vidjeti npr., "Zapisnici sa saslušanju svećenika", dosje Josipa Astaloša, HDA, NRH, SDS, RSUP, 1561.0001.1.

posebno prevladavali među franjevcima u zapadnoj Hercegovini i istočnoj Bosni, takvi ljudi su postojali diljem države i u najvećim gradovima i u najmanjim selima.⁵²

Važno je, međutim, primijetiti da je postojala značajna manjina svećenstva – od kojih je najistaknutiji bio Svetozar Rittig – koji su bili predani antifašisti i snažno su podupirali partizanski otpor. Protiv terora nad Srbima i Jevrejima protestirali su, kako je nedavno pokazao Aleksandar Stojanović, neki svećenici, ali i vjerni katolički građani, pozivajući na intervenciju da se on prekine. Na drugim mjestima su pisana pisma lokalnim ustaškim vlastima ili dužnosnicima u kojima su se osuđivali svećenici koji nisu htjeli učestvovati u pokatoličavanju, optužujući ih da rade protiv hrvatske države i nacionalnih interesa. Neki od optuženih su smijenjeni sa svojih položaja i prisilno umirovljeni, dok su drugi premješteni u različite dijelove zemlje. Ipak, čini se da je broj katoličkih svećenika koji su direktno podržavali partizanski otpor bio ograničen.⁵³ Umjesto toga, razvio se složeni i dvosmisleni odnos između Crkve i države.

Kako je prikazao Hrvoje Mandić, iako su mnogi hercegovački franjevci pozdravili uspostavu nove države, viša hijerarhija franjevačkih redova sve se više suprotstavljala zločinima ustaškog režima, naređujući lokalnim samostanima da se ne upliću u politiku i da štite domaće Srbe, Jevreje i Rome gdje je to moguće. Dobili su upute da uklone prelate koji se smatraju “razdražljivima i nepromišljenima” i zamijene ih zrelijim osobama. Slične upute o izbjegavanju politike poslao je i banjalučki biskup Alojzije Mišić, kao i njegov nasljednik Petar Čule.⁵⁴ Naime, imenovanje Čulea nakon Mišićeve smrti 1942, isusovca i prijeratnog pristaše jugoslavenske Katoličke stranke, izazvalo je ogorčenu protestnu notu Ministarstva vjera i pravosuđa svim župnicima u Hercegovini, ističući protivljenje

⁵² Za detalje vidjeti: “Protudržavni i teroristički rad jednog djela katoličkog klera nakon oslobođanja”, HDA, NRH, SDS, RSUP, 1561.001.3, 59-87.

⁵³ Aleksandar Stojanović, “A Croatian and Catholic State: The Ustasha Regime and Religious Communities in the Independent State of Croatia”, *Balkanica* 54 (2023): 201-2.

⁵⁴ Hrvoje Mandić, “Hercegovački franjevci i spašavanje žrtava ustaških progona u Mostaru 1941.–1943.”, *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2016): 709-26.

Čuleu na temelju toga što nije franjevac. Protestnu notu je navodno napisao mladi franjevac Radoslav Glavaš, utjecajni rukovodilac vjerskog odjela ministarstva i predratni ustaški aktivist koji je ranije izradio procedure i smjernice za ispunjavanje uslova za program masovnog pokatoličavanja. Iako je zanijekao bilo kakvu umiješanost, Stepinac i papinski izaslanik u Hrvatskoj Giuseppe Ramiro Marcone, benediktinac, ekskomunicirali su ga u skladu s tačkom 2334 Kanonskog zakonika.⁵⁵

Bez obzira na istinu, ovaj slučaj je naglasio dominaciju franjevaca poput Glavaša unutar birokratskih struktura ustaške političke mašinerije. Stoga ne čudi da su se od svih katoličkih redova upravo franjevci – posebno iz zapadne Hercegovine, istočne Bosne i Dalmatinskog zaleđa – najintimnije uključili u državnu politiku terora i općenito bili najpotentniji i najaktivniji pristaše režimskog projekta fašizacije i nacionalizacije Crkve kao institucije. To nije bilo samo zato što se znatan broj njih radikalizirao 1930-ih zbog svojih ustaških simpatija i preko studija u Italiji izloženih fašističkoj ideologiji, već i zato što im je projekt nacionalizacije hrvatske države nudio neviđene prilike za jačanje i širenje moći i privilegija njihovih redova, ujedno zaobilazeći kontrolu crkvene hijerarhije i slabeći njen autoritet.⁵⁶

Sa svoje strane, nadbiskup Stepinac, iako je naizgled podržavao državu, sve je više u propovijedima, mada indirektno, govorio protiv politike

⁵⁵ Za potpuniju raspravu o ovom slučaju i njegovim posljedicama, vidjeti: Ratko Perić, “Biskup Čule i pročelnik Odjela za bogoštovlje Glavaš”, *Službeni vjesnik Biskupija Mostarsko-Duvanjske i Trebinjsko-Mrkanske* 3 (2009): 281. Glavaš je u poslijeratnoj izjavi tvrdio da je učestvovao u pisanju note. Nakon toga se odbio sastati s Marconeom unatoč njegovom zahtjevu, rekavši da se nema za što izvinjavati. Vidjeti: “Izjava dr. Radoslava Glavaša”, 10 June 1945, HDA, SDS, RSUP, SRH, 1561.001.1.6, box 8, s. 4-8.

⁵⁶ Vidjeti: Đuro Kokša, “Za Kraljevstvo Božje: Život i djelo nadbiskupa dra Petra Čule”, PhD diss., (Mostar: Biskupski ordinarijat Mostar, 1991), 42-43; Marko Perić, “Život i rad mostarsko-duvanjskih i trebinjsko-mrkanskih biskupa u zadnjih 100 godina”, u *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću: povijesno-teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini*, eds. Petar Babić i Mato Zovkić (Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1986), 287-88; Hrvoje Mandić, *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću* (Zagreb: Hrvatsko Sveučilište u Zagrebu, 2020), 167.

režima prema Srbima i Jevrejima i pokušavao intervenirati u korist Jevreja koji su pokatoličeni. Službene biskupijske novine rano su se izjasnile protiv učestvovanja svećenika i redovničkih redova u birokraciji i ustaštvu, dok je Stepinac u tom pogledu suspendirao niz svećenika, poput Ive Guberine i Zvonka Brekala.⁵⁷ Također je disciplinirao brojne druge redovnike i svećenike, u nekim slučajevima prijeteci trenutnom suspenzijom.⁵⁸ Konačno, čini se da se širi stav među višim svećenstvom jedva razlikovao od onoga koji je Dragutin Kamber ocrtao u svom pismu Paveliću iz februara 1942: osuđivati krvave metode milicija, a istovremeno podržavati širi državni program rješavanja srpskog problema.⁵⁹ Čak je i Alojzije Mišić, koji je svoje kolege na Biskupskoj konferenciji 1941. upozorio na masakre Srba od strane lokalne ustaške milicije, ipak podržao program pokatoličavanja stotina hiljada obraćenika.⁶⁰ Kada je svećenstvo kritiziralo ustaški režim, uključujući i Stepinca, bilo je to više u pogledu utjecaja koji su “divlja” ustaška načela imala na disciplinu mladih, rastuće sekularne osjećaje pod fašističkom ideologijom i slom katoličkog morala nego zbog zločina.⁶¹

⁵⁷ Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 2000), 86.

⁵⁸ Među ovom potonjom skupinom bio je i franjevac Dionizije Juričev koji je, uz ličnog Pavelićevog kapelana, bio i pročelnik Vjerskog odsjeka državnog direktorata za obnovu. Poginuo 17. septembra 1943. u borbi protiv ustanika u selu Butiga kao pripadnik elitne PTS milicije i posmrtno odlikovan; osmrtnice su ga oplakivale kao uzornog svećenika-ratnika i mučenika. Vidjeti: Claudia Stahl, *Alojzije Stepinac: Die Biografie* (Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2017), 182; Klaus Buchenau, “Katholizismus und Jugoslawismus: Zur Nationalisierung der Religion bei den Kroaten”, u *Religion und Nation/Nation und Religion: Beiträge zu einer unbewältigten Geschichte*, eds., Michael Geyer and Hartmut Lehmann (Göttingen: Wallstein, 2004), 243. Za detalje o Juričevim vojnim počastima vidjeti naredbu br. 1081-Hr-1943 Ureda za vojna odlikovanja [Ured za odlikovanja], 4. 11. 1943, HDA, NDH, MINORS, 3.487/272; u vezi sa novinskim osmrtnicama vidjeti: “Protudržavni i teroristički rad jednog djela katoličkog klera nakon oslobođanja”, HDA, NRH, SDS, RSUP, 1561.001.3, 59-87.

⁵⁹ Dragutin Kamber to Pavelić, 7 February 1942, AVII, NDH, k. 85e, 7/2-10.

⁶⁰ Stojanović, “Building a Croatian and Catholic State”, n. 29, 203.

⁶¹ Vidjeti npr., Tugomir Soldo, “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme svetskoga rata”, *Hercegovina franciscana* 7, no. 7 (2015): 381-433.

Svećenici odmetnici i slučaj Zvonka Brekala

Unatoč hvalospjevima svećeniku-ratniku i komemorisanju svećenstva koje je palo u odbrani države, osobine koje su svećenika-ratnika činile bedemom države mogle su predstavljati i prijetnju stabilnosti političkog i društvenog poretka. Takav pojedinac, pola svećenik, a pola vojnik, lahko je mogao postati odmetnik pod pravim okolnostima. I doista, ponekad je ponašanje svećenika (ili bivših svećenika) postajalo kriminalno na načine koji su značili da su vlasti morale poduzeti drakonske mjere protiv njih. U najozloglašnijim slučajevima njihovo se kažnjavanje naširoko oglašavalo kao dokaz da je država zakonska i da će se u njoj anarhija i nasilje kažnjavati, čak i u slučajevima kada su prijestupi počinjeni nad skupinama izvan zaštite države. Oglašavanje takvih kažnjavanja je također služilo za odvajanje ovih svećenika odmetnika od ostatka svećenstva i naglašavanje da bi progon državnih rasnih neprijatelja trebao biti utemeljen u pravnim i samim tim legitimnim procesima. Jedan od najpoznatijih takvih svećenika odmetnika bio je Eugen Gujić, tridesetšestogodišnji bivši franjevac i pljačkaš vlakova, osuđen u septembru 1941. na smrt zbog ubistva pravoslavnog svećenika. Prema izjavi upravnika ustaške policije u Vuki, Gujić je prošao kroz vagon naoružan revolverom i bombom. Nakon što je saputniku i nadzorniku voza ukrao novac te sat, ušao je u trgovinu Ostoje Gjurgerića i uperio pištolj u njega te uzeo 16.000 kuna, 3.000 cigareta, sat i osamnaest pari ženskih šešira. Na kraju je provalio u stan "grčkog istočnog" svećenika Miladina Minića i uperivši u njega revolver ukrao 1.700 kuna, a njegovoj supruzi 1.100 kuna prije nego što je ubio Minića, sve vrijeme se predstavljajući kao ustaški dužnosnik. Nakon hapšenja i suđenja, 3. septembra 1941. osuđen je na smrt i isti dan strijeljan.⁶²

Međutim, nedjela svećenika nije bilo tako lahko osuditi u slučajevima kada nisu bili raščinjani i kada su služili u ustaškim jedinicama. Uzmi-mo primjer Zvonka Brekala, nasilnog i neuglednog svećenika, te studije

⁶² Obavijest ustaške policije, 3. 9. 1941, HDA, NDH, ZŠ, 98.102/96/22.

slučaja regrutovanja tvrdokorne nacionalističke mladeži u sjemeništima 1930-ih. Brekalo je rođen 1916. godine u Bosanskoj krajini i ostao je bez majke još kao dijete. Kao dvanaestogodišnjak, nakon završene osnovne škole stupio je u sjemenište u Travniku gdje se uz obrazovanje posvetio i društvenoj aktivnosti sjemeništa. Vjeronauku je završio 1939. u Strasbourgu, a iste je godine zaređen u Banjoj Luci. Potkraj te godine preuzeo je službu prefekta u samostanu u Banjoj Luci, a istovremeno je radio kao kateheta u ženskoj školi i predavao na Privrednoj akademiji. Do jula 1941. bio je predstavnik na godišnjoj konferenciji Radničkog udruženja “Napredak” u Sarajevu.⁶³

Suprotno svojoj, bez sumnje čistoj biografiji, Brekalo je imao bogatu historiju nacionalističkog ekstremizma i nedoličnog ponašanja, uključujući opijanje, ženskarenje i brutalnost prema žrtvama režima i ustaškim dužnosnicima. Kao takav, on je utjelovio potencijalne prijetnje koje su svećenici-ratnici predstavljali državi. Iako se u postratnoj literaturi Brekalo najčešće pamti kao logorski čuvar i kapelan u Jasenovcu, on se i prije toga povremeno pojavljivao u životu države i pokreta.⁶⁴ Do januara 1942. bio je kapelan u Osmoj ustaškoj vojnici u Banjoj Luci. U to vrijeme je, čini se, došao u kontakt s franjevcem Miroslavom (Tomislav) Filipovićem, koji je služio kao vojni kapelan u Drugoj vojnici PTS-a, ali će za samo mjesec dana postati ozloglašen i izazvati bijes mještana zbog učestvovanja u jezivom nizu pokolja u srpskim selima Šargovac, Motike i Drakulić; među žrtvama ovih pokolja bio je i veliki broj školske djece. Juna 1942. Brekalo je naveden u popisu kandidata za vojna priznanja koji je Glavnom ustaškom stožeru poslao zapovjednik bojne Ante Čenan.⁶⁵

Do 1943. bio je kapetan u vjerskom odsjeku OUS-a u Jasenovcu, a u novembru te godine odlikovan je krunom kralja Zvonimira trećeg reda za “iznimno, požrtvovno i uspješno obnašanje duhovnih dužnosti tijekom

⁶³ Jerko Marijan, “Vlč, Zvonko Brekalo, Ustaški bojnič”, *Hrvatski narod*, 10. 12. 1944.

⁶⁴ Vidjeti npr.: “Posveta prve ustaške zastave u samostanu Nazaretu”, *Hrvatska krajina*, 12. 6. 1941.

⁶⁵ Ante Čenan GUS-u, 3. 6. 1942, HDA, NDH, UHOP, GUS, 20.249/240.

vojnih operacija” na više mjesta 1942. godine, uključujući Kozaru, Sanski Most i Grmeč.⁶⁶ U Jasenovcu je služio uz Čenana koji je slovio za jednog od najdivljih čuvara i jednog od glavnih organizatora masovnih likvidacija logoraša i logorašica.⁶⁷ Brekalo se vrlo brzo proslavio kao brutalni i grubi logorski kapelan koji je paradirao u ustaškoj uniformi, mašuci pištoljem tetoviranom lijevom rukom sa natpisima “Sve za poglavnika” i “Ustaška obrana”. Prema riječima Josipa Matijevića, zapovjednika jedne logorske jedinice, Brekalo, ne samo da je zapovjedniku logora prenosio detalje priznanja koja su mu zatočenicima dali, a koja su rezultirala njihovim mučenjima i ubistvima nego je vodio nemoralan privatni život, odavao se orgijama, pijanstvu, psovka i raskošnim druženjima. Milko Riffer, kojeg je ustaška policija 1943. deportovala u Jasenovac zbog sumnje da ima kontakt s partizanima, sjećao se Brekala kao pijanog i opakog kapelana i stražara. Dok je na misama propovijedao zatvorenicima o žrtvi, pokajanju i oprostu, odjeven u svoju svećeničku mantiju i “čipkasto bijelo ruho”, a logorski orkestar svirao Handela i Beethovena; dok je kongregaciju tjerao da mole za “zdravlje i dug život” Poglavnika, redovno se opijao do besvjesti s “najokorjelijim koljačima”, tjerao mlade stražare da ubijaju zarobljenike, a jednom prilikom pretukao kolegu ustašu koji ga je pobijedio u fudbalskoj utakmici.⁶⁸

Nije jasno kako je Brekalo uopće radio u Jasenovcu, no vjerovatno je to povezano sa skandaloznim incidentom oktobra 1942. u Banjoj Luci koji je rezultirao internom istragom službenika “Državnog izvještajnog i promičbenog ureda” – DIPU. Ako je Brekalo i poslan po kazni u Jasenovac, teško da je on bio prvi takav slučaj. Nakon pokolja u Šargovcu februara 1942. koji je toliko razbjesnio lokalno javno mnijenje, Filipović

⁶⁶ “Zapisnici sa saslušanja svećenika”, nedatirano, HDA, NRH, SDS, RSUP, 1561.001.3.

⁶⁷ “Prepis s izvještaja nepoznatog zatočenika koncentracionog logora Stara Gradiška od Septembra 1944: CK KPH o stanju u logoru 1943. do augusta 1944. godine”, u Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945: dokumenta*, 2. izdanje (Beograd: Jasenovac Spomen-područje), 767-70.

⁶⁸ Milko Riffer, *Grad mrtvih: Jasenovac 1943* (Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1946), 52-3, 144-7.

je izveden na vojni sud, osuđen i nakratko zatvoren u Zagrebu, prije nego što je Luburić izdejstvovao njegovo oslobađanje te je otpremljen u Jasenovac, sprva kao zatvorenik s pojačanim statusom, a potom kao stariji stražar u logoru gdje je među logorašima zbog svog sadizma dobio nadimak “brat Sotona”.⁶⁹ Zasigurno nije slučajno da je i Čenan, koji je zajedno s Brekalom bio umiješan u banjalučki incident, završio u podlogoru Jasenovaca, Staroj Gradiški. U tom smislu, Jasenovac, i uopće sistem državnih koncentracionih logora, služio je kao zatvorska kaznonica za osramoćene ustaše, uključujući svećenike. Jedno je bilo vršiti nasilje nad unutrašnjim neprijateljima države, a sasvim drugo okrenuti svoje agresivne instinkte protiv državnih dužnosnika ili mladih aktivista pokreta kao što su to učinili Brekalo i Čenan jednoga pijanog jesenjeg dana 1942. godine. U isto vrijeme, država je željela preusmjeriti te tendencije u korist državnog terora, pa su zbog toga poslani u Jasenovac.

U svom službenom izvještaju Mustafa Hadžiefendić, istražitelj DI-PU-a zadužen za utvrđivanje onoga što se dogodilo, istaknuo je: “Rad pojedinih ustaških dužnosnika često prelazi u samovolju, a njihovi ispadi i napadi na mirne građane neugodno odjekuju u širem puku i ni na koji način ne služe propagandi; dapače, oni često onemogućuju nastojanja da se uvede red, smire doživljaji i pripremi teren za prodor ustaštva u narod i rad u drugim područjima državnog života.” Toga su dana Čenan i Brekalo bili u pijanskom provodu po gradu pri čemu su fizički napali pripadnike Ustaške mladeži, među kojima je bio i njihov vođa; uzvikivali su nepristojne uvrede prolaznicima i građanima; i prijetili dužnosnicima gradske vijećnice prije nego što su izgubili svijest kasnije te večeri u kafani. Hadžiefendić je u svom izvještaju iznio najvažnije događaje: prvo su napali Vladimira Dodigovića, vođu gradske Ustaške mladeži, pokušavajući ga fizički izazvati ispred regionalne centrale. Potom je iste večeri došlo do incidenta u prostorijama Ustaške mladeži kada su

⁶⁹ “Zapisnik od 29.vi.1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina Narodne Republike Hrvatske”, HDA, RSUP, MUP, SRH, 013.2.86. Nakon što je osuđen, Filipović je konačno razriješen časti i isključen iz franjevačkog reda.

Brekalo i Čenan napali omladince i omladinke koji u lokalnoj plesnoj školi Ustaške mladeži uče narodni ples, kao i instruktore plesa. Hadžiefendić je upozorio da svjedočenja mogu dati samo “približnu” sliku onoga što se tog dana događalo jer se “Ljudi boje otvoreno govoriti videći da je spomenuti Brekalo nekima od njih rekao da će ih skršiti ili čak ubiti”. I sam uznemiren, dodao je: “Svjedočanstva i iskaze drugih dužnosnika i pripadnika Ustaške mladeži šaljem u prilogu bez komentara jer nemam dovoljnu garanciju da ću biti pošteđen njegove tvrdoglavosti ili da će se iko suprotstaviti i spriječiti napad Brekala”. Istaknuo je da je Brekalo nakon toga nastavio piti, maltretirati ljude na šetnici, među kojima je bila i službenica Državnog zavoda za rad; narednik Hrvatskog centra Martak; i stražar Državne fabrike duhana; također je fizički napao i ranio najmanje jednu osobu u gostionici.⁷⁰

Jedno od najslikovitijih svjedočanstava dao je rukovodilac Doma ustaške mladeži Vladimir Dodigović, jedan od glavnih uzročnika Brekalova bijesa i slika srednjoklasne privilegovanosti ustaške mladeži. Navođeno je da je netom po izlasku iz kancelarije naišao na Brekala koji ga je “na provokativan i grub način” zaustavio, rekavši da moraju razgovarati i uhvatio ga pod ruku.

Bez ikakvog upozorenja počeo je napadati mene, i to kao rukovodilca Ustaške mladeži, kritizirajući neopravdan način mog rada i tvrdeći da nisam dorastao dužnosti na koju sam postavljen. Budući da je govorio oštrim tonom i tako agresivno i da su ljudi krenuli prema nama i gledali u nas, ja sam mu odgovorio da o tim stvarima neću pričati s njim na ulici i da ako ima nešto za reći idemo u zgradu centra. Prezrivo je odgovorio: “Misliš li da bih ja išao sa slinavim malim derištem poput tebe? Sad ću te prebiti...” i mnoge druge uvredljive riječi i uvrede. Osjetio sam na njemu smrad od rakije i osvrnuo se oko sebe ne bih li pobjegao jer je želio fizički obračun sa mnom pod svaku cijenu. Stalno me napadajući, govorio mi je da trebam biti zahvalan na svom položaju jer sam

⁷⁰ Mustafa Hadžiefendić, “Izveštaj o ponašanju ustaškog dušobriznika Zvonimir Brekalo”, 29. 10. 1941, HDA, NDH, GRP, 2.237/T.63/42.

nesposoban i vodim mladež na krivi put te da mladež trebam predati na brigu onima koji će je odgojiti kako treba.⁷¹

Nakon svade s Dodigovićem, Brekalo i Čenan uputili su se u plesnu školu gdje je oko 8 sati u plesnom studiju zgrade Ustaške mladeži četrdesetak pripadnika i članica vježbalo ples. Priču je ispričao jedan od plesnih instruktora, Filip Rustja.

U nedjelju 24. oktobra 1942. držali smo najavljeni čas plesa za Ustašku starčevićansku mladež. Gospodin Di Cecco nije bio tamo jer je bio spriječen službenim poslom. Započeo sam vježbu. Pozvao sam razred na pozornost, zamolio za tišinu i rekao nekoliko primjedbi o pristojnom ponašanju. Nakon toga počeo sam pokazivati narodni ples banovicu. Zatim smo uz muziku počeli vježbati osnovne korake. Odmah nakon toga, gospodin Di Cecco je ušao i preuzeo čas, a ja sam otišao u stražnji dio studija pregledati muziku za razne nacionalne plesove. Nedugo zatim čuo sam galamu u dvorani. Čuo sam vrištanje i bogohulne psovke. (“Jebite se, pizde!”). Čuo sam gospodina Di Cecca kako kaže: “Molim vas, nemojte to raditi, gospodine”, a onda su kapelan Zvonimir Brekalo i nadnarednik Ante Čenan počeli vikati na njega. Čuo sam neke od riječi: “Odlazi odavde!” “Jebi se, majku ti!” Htio sam izaći kao i svi tamo, ali kapelan Z(vonimir). Brekalo je prišao meni i počeo vikati: “Gle, Slovenac. Evo jednog slovenskog kurvinog sina. Objesit ću te: idi odavde!” Kad sam mu ponovno pokušao objasniti zašto sam tu, dobacio mi je grube riječi i tražio da mirno stojim ispred njega. Pošto je smrdio na rakiju, znao sam da nije trijezan i da trebam učiniti sve što želi te sam nakon toga sam izašao.

Rustja je dao ovu izjavu, kako je rekao, u nadi da će se ubuduće “spriječiti ovakvi incidenti”.⁷² Drugi instruktor, Albert Di Cecco, u svom je svjedočanstvu primijetio da je u trenutku kad su Brekalo i Čenan ušli u prostoriju zavladao kaos. “Obojica su bili u prilično pijanom stanju

⁷¹ “Vladimir Dodigović, stožernik Ustaške mladeži: izjava o sukobu sa ust. dušobrižnikom Zvonimrom Brekalom”, nedatirano ali vjerovatno 26. 10. 1942, HDA, NDH, GRP, 2.237/b.b.

⁷² Filip Rustja muškom ustaškom omladinskom centru, 26. 10. 1941, HDA, NDH, GRP, 2.237/b.b.

i počeli su vikati na mlade ljude, uz najgrublje riječi, da nisu došli u studio učiti hrvatska kola i plesove, već da se pipaju i sline jedni po drugima. Nakon toga su nasrnuli na mlade, huleći na Boga i majke [‘Jebite se svi!’. Posebno se to odnosilo na Antu Čenana. Koristeći nekadašnje srpske izraze, jurnuo je na mlade djevojke, vičući ‘Majku vam!’ istjerujući omladinu van.’ Jedljivo je dodao kako je “ova smetnja bila neugodna iz perspektive ljudi koji nose ustaške uniforme i način na koji su se ova dvojica ponašali nije bio u skladu s ustaškim načelima. Pogotovo kada se u ovom slučaju podučava ustaška mladež hrvatskim kolom i drugim plesovima te ih se uči doličnom ponašanju pod nadzorom ustaških službenika.”⁷³

Na drugom mjestu, jedan od učenika plesa Radoslav Lasić, nagovijestio je društvenu i klasnu ogorčenost koja je dovela do Čenanovog i Brekalovog divljanja, posebno njihov stav da ta ustaška mladež predstavlja ugladenu elitu koja živi lagodnim životom dok milicajci njihove dobi žrtvuju živote. Lasić je izvijestio da su vježbe trajale tridesetak minuta kada su Brekalo i Čenan upali, a Čenan je stavivši ruke na leđa vikao na sve da prestanu. Nakon toga, posvjedočio je Lasić, njih su dvojica stali u sredinu plesnog studija. Dok je Brekalo stajao ispred Di Cecca i rugao mu se, njegov saborac je istjerao ustašku mladež uz povike: “Ustašeginu, a vi ovdje plešete. Jebi se ti i jebote te Bog! Van!” Istovremeno je Brekalo istim izrazima napao Rustju. “Izbija panika. Svi grabe svoje kapute i trče van. Na stubištu su se neki prevrnuli, a drugi gazili preko njih iz straha da bi njihovo pijano stanje moglo dovesti do još strašnijih posljedica.” Unatoč haosu, Lasić ih je branio, sugerirajući da je ova epizoda bila više upozoravajuća priča o opasnostima pića koje je dovelo do toga da

⁷³ Albert Di Cecco muškom ustaškom omladinskom centru, 26. 10. 1941, HDA, NDH, GRP, 2.237/bb. U sklopu svog projekta čišćenja jezika kako bi iz hrvatskog jezika uklonili sve strane riječi i izraze, lingvisti u Hrvatskom državnom uredu za jezik posebno su se usredotočili na “srbizme” koje su krivili za zagađivanje svakodnevnog hrvatskog jezika sirovim i grubim “balkanskim” izrazima. Optužujući Čenana da koristi srpske izraze, Di Cecco je vjerovatno želio naglasiti neciviliziranost njegova ponašanja. Vidjeti: Marko Samardžija, *Jezični purizam u NDH: savjeti Hrvatskoga državnog ureda za jezik* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1993).

su njih dvojica, iako službenici milicije, počinili djela koja “u trijeznom stanju kao dokazane ustaše ne bi smjeli činiti.”⁷⁴ Sličnu priču ispričao je i Drago Pezić, drugi dužnosnik Ustaške mladeži, koji se prisjetio da je izlazio iz plesne dvorane kada mu se Brekalo suprotstavio “jako osornim” tonom. Brekalo mu je dobio: “Što ćeš ti ovdje? Što plešeš dok nam braća ginu!” Međutim apsurdno, nakon svega što se desilo, Brekalo mu je rekao da će prije izlaska iz zgrade ugasiti svjetla i zaključati vrata kao da se ništa neobično nije dogodilo.⁷⁵

Unatoč zaprepaštenju koje je izazivalo Brekalovo ponašanje, njegova smrt 1944. godine poslužila je da se izgubi ovaj neugledni dio njegove biografije. Njegovom sprovodu prisustvovali su brojni ustaški saborci i visoki dužnosnici. Pokopan je na katoličkom groblju u Jasenovcu. Osmrtnica u Hrvatskoj krajini s ponosom je podsjećala na njegove hrabre službe svećenika u Banjoj Luci i ustaškog kapelana u Crnoj legiji i OUS-u. Dodaje se da je učestvovao u “teškim borbama” na Drini, na Kozari i Grmeču i “svuda se u borbama dobro iskazao dok ga bolest nije savladala”. Sjećali su ga se kao ustaše i svećenika koji je “posvuda s velikim uspjehom radio, žrtvujući se za dobro naroda”. Također je neizbježno spomenuto i njegovo priznanje MINORS-a za “ustaškog kapelana-satnika OUS-a Jasenovac”, te za “izvanredno, nesebično i uspješno izvršavanje duhovnih dužnosti u borbenim djelovanjima.”⁷⁶

Osmrtnica Brekalu u *Hrvatskom narodu* koju je napisao njegov kolega ustaški kapelan, satnik Jerko Marijan, na sličan se način osvrće na njegovu skandaloznu karijeru u Banjoj Luci, nazivajući ga jednostavno “velečasnim Zvonkom Brekalom, ustaškim ratnikom”. Ipak, ta osmrtnica bila je intimnija i emotivnija. Značajna karakteristika bila joj je suzdržanost u vezi s Brekalovim službovanjem u Jasenovcu koji je

⁷⁴ Opis događaja 24. listopada 1942. u 7.30 sati na večer u plesnoj školi, nedatirano, ali vjerovatno 26. 10. 1942, HDA, NDH, GRP, 2.237/b.b.

⁷⁵ “Izvještaj o slučaju rastjerivanja pripadnika na pokusu u plesnoj školi”, 26. 10. 1942, HDA, NDH, GRP, 2.237/b.b.

⁷⁶ “Smrt dušobrižnika bojnika Zvonka Brekala”, *Hrvatska krajina*, 12. 12. 1944.

spominjan samo slovom "J". To je, možda, bio odraz nepovoljnog ugleda koji je logor do tada uživao u javnosti jer su detalji o zločinima koji su ondje počinjeni sve više postajali dio tema rasprava u gradovima; također je možda ukazivalo na želju među službenicima za propagandu da izbjegnu pretijesno povezivanje logora sa svećenstvom zbog straha, čak i u ovoj kasnoj fazi, od otuđenja neposvećenih vjernika. Što god bio razlog, Marijanovo odavanje počasti Brekalu zasigurno nije bilo u skladu s iskustvima mnogih pojedinaca s kojima je dolazio u kontakt tijekom svoje zloslutne karijere, a još manje kao neko čija je "borba protiv psovki poznata", kako je navedeno.⁷⁷

Istina je da je Marijanova smrtovnica dala naslutiti sukob između Brekalovog ponašanja i uzvišenosti uloge koju je trebao obnašati. Priznao je, naprimjer, da "ima onih koji će, gledajući površno na njegov život i rad, reći da je prije svećenika bio sve ostalo", ali, brzo je dodao, "istina je da je u svom radu bio uvijek i svugdje u prvom redu svećenik, i to je bio temelj njegova višestranog aktivizma koji ga je činio toliko popularnim i voljenim". Ipak, uvijek je iznova nastojao istaknuti Brekalove vrline borca u skladu s njegovim statusom svećenika-ratnika. Marijan se s ponosom prisjetio kako je Brekalo nakon uspostave hrvatske države, svjestan da samo moćna vojska može zaštititi nezavisnost Hrvatske, samovoljno otišao da podučava i rukovodi, s ustaškom milicijom, praćen samo vlastitim "žarom i borbenošću". U svojoj jedinici obavljao je, ne samo dužnost kapelana nego je vršio i propagandni i odgojni rad, a "nerijetko ga se moglo naći s puškom u ruci među svojim ratnicima

⁷⁷ Stražari na dopustu iz Jasenovca ponekad su se žalili na neprijateljski prijem na koji su naišli od strane javnosti, posebno u Zagrebu. Vidjeti: Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti* (Sarajevo: Oslobođenje, 1975 /prvobitno objavljeno 1948/), 392, 398. Značajno je da su dužnosnici OUS-a, među njima i Luburić, u ljeto 1942. poslali povjerljive naloge DIPU-u, uredništvima novina i časopisa te izdavačkim kućama da im se zabrani tiskanje članaka o radu OUS-a, čak i onih koje su napisali pripadnici pokreta s ciljem suprotstavljanja negativnim glasinama i percepcijama o Jasenovcu i OUS-u. Vidjeti npr. OUS DIPU-u i urednicima *Hrvatskog naroda*, *Nove Hrvatske* i *Ustaše*, 22.07.1942., HDA, NDH, GRP, 30.237/1985/42/275; Luburić DIPU-u i urednicima izdavačke kuće Velebit i narodnih novina i magazina, 30. 7. 1942, HDA, NDH, GRP, 30.237/2088/42/289; Vice Barić urednicima narodnog i regionalnog izdavaštva, 3. 8. 1942, HDA, NDH, GRP, 30.237/12064/42.

u prvom redu”. Kao “neustrašivi” ratnik, zapisao je Marijan, dobio je mnoga državna odlikovanja. S “posebnom pažnjom i ljubavlju” provodio je vrijeme sa svojim vojnicima i često je napominjao: “Ovi naši ratnici, ovi naši heroji, oni su naša nada i naša snaga. Oni svojim životima brane i čuvaju Hrvatsku.” Dodao je da su ga sa svoje strane ovi vojnici i milicajci voljeli “kao oca, brata i saborca, jer im je svojim veselim raspoloženjem znao govoriti i tješiti ih, a živom ih je riječju oduševljavao i budio za borbu i junaštvo.” Koliko je bio omiljen među vojnicima i narodom, zapisao je Marijan, moglo se vidjeti iz “sjaja sprovoda održanog u J.” On je uključivao vojni marš, orkestarsku muziku i govore dužnosnika. “Dragi Zvonko!”, zaključio je, “nemilosrdna smrt te je prerano uzela iz naših redova. Otišao si u trenutku kada je svaki svećenik, radnik i svaki život tako dragocjen i potreban Hrvatskoj. Velika je naša bol jer u tebi gubimo svećenika, prijatelja, radnika i ratnika. Ali koliko god teška bila ova bol, naša želja i naša zakletva da te pratimo na plamtećim visinama u borbi za Boga i Hrvatsku postaje sve čvršća. Neka ti je laka hrvatska zemlja!”⁷⁸

Samo nekoliko mjeseci prije sloma ratne hrvatske države i sistema rasnog i etničkog genocida koji ju je definirao, smrt od tifusa u koncentracijskom logoru Jasenovac arhetipskog svećenika-ratnika simbolizirala je neuspjeh ambicije ustaškog režima da sintetizira ratničke vrijednosti i katoličanstvo u novi oblik političke religije. Brekalov kratki, okrutni život i smrt razotkrili su krajnji neuspjeh pothvata utjelovljenja nove vrste svećenika i koncepta katoličanstva.

Zaključak

Arhetip svećenika-ratnika nudi alternativni način razumijevanja odnosa između katoličanstva i političke ideologije u ratnodobskoj Hrvatskoj. Neko je vrijeme naše razumijevanje odnosa ustaškog režima prema katoličanstvu bilo ograničeno dvama antagonističkim diskursima:

⁷⁸ Jerko Marijan, “Vlč, Zvonko Brekalo, Ustaški bojnič.”

jednim koji tvrdi da je katoličanstvo bilo u središtu ustaške ideologije, a drugim da je katoličanstvo bilo marginalno u odnosu na ideologiju režima. Rekonstrukcija života i, u nekim slučajevima, smrti pripadnika nižeg svećenstva kojeg su činili i stvarni i mitski svećenici-ratnici, omogućuje nam da razmotrimo složeniji pogled na međuigru između katoličanstva i fašističke ideologije pod ustaškim režimom.

Iako katoličanstvo nikada nije bio dominantan faktor u ustaškom državotvornom projektu, ipak bio je važan. Tvrditi da je katoličanstvo bilo irelevantno za gledište pokreta i države znači sugerirati da je ustaški režim bio binarna organizacija, organizirana odozgo prema dolje, a ne nestabilna koalicija interesnih skupina koje su se natjecale za moć i utjecaj. Jedna od mnogih frakcijskih podjela unutar pokreta i birokracije bila je borba između svjetovnih i klerikalnih grupacija koje su se međusobno borile oko toga kako država treba biti ustrojena. Za grupu s religioznim pogledom na život koji je naglašavao mučeništvo, obred i žrtvu, svećenik-ratnik, kao i ustaški ratnik, zamišljen je kao neko ko je istodobno militantan i ima religiozni pristup životu. U isto vrijeme, ideološki fašist i križarski katolik, svećenik-ratnik predstavljao je idealan arhetip sinteze katoličanstva i fašizma koji je država željela usaditi masama. Ne bojeći se umrijeti za naciju, bio je spreman i ubijati, kao misionar na selu, kapelan milicije, boreći se protiv partizana u svojoj župi s puškom o ramenu ili radeći kao čuvar koncentracionog logora. Istodobno, arhetip svećenika-ratnika pomaže nam da bolje razumijemo zašto su neki mladi svećenici tako lahko podlegli nasilnom radikalizmu, dok rasyjetljava često ambivalentan odnos katoličke hijerarhije prema politici ustaškog režima, posebno njegovim kampanjama genocida i projekta nacionalizacije i fašizacije Crkve. Na taj način on komplicira odnos između ustaškog pokreta i Katoličke crkve u Hrvatskoj, naglašavajući različitost mišljenja u crkvenim redovima i unutrašnje napetosti, ne samo između države i Crkve nego između različitih redova i hijerarhija unutar Katoličke crkve.

Isti atributi svećenika-ratnika, idealizirani u propagandi, s vremenom su postali obaveza za državu. Rekrutovani iz najsiromašnijih, najtvrdokornijih i najmilitantnijih regija države, mnogi od tih svećenika-ratnika su se pokazali neprikladnim za vjerski život i sklonim brutalnosti. Očvršli od milicijske kulture i masovnih zločina u državi koja je veličala oboje, kao i od rastuće oružane pobune, oni su sve više okretali svoje nezadovoljstvo društvom i klasne vrijednosti protiv države i onoga što su doživljavali kao sve veće buržoaziranje ustaštva, posebno među gradskom omladinom. Valorizacija agresivnih tendencija među seoskim svećenicima mogla je u početku služiti svrsi režima, ili se tako pretpostavljalo, širenjem podrške državi među katolicima u ruralnim zajednicama. Međutim, dugoročno je to stvorilo problem koji se mogao riješiti jedino slanjem svećenika-ratnika na rad u središte državne ubilačke mašinerije u Jasenovcu, kaznionici za neposlušne svećenike koji su prekoračili granice prihvatljivog ponašanja ili razbjesnili javno mnijenje. Tamo su se njihovi prirodno nasilni porivi mogli još jednom okrenuti prema van protiv nacionalnih i ideoloških neprijatelja države, daleko od cenzurisanih zaključaka konvencionalnog morala. Jer opasnost je bila u tome da bi ova grupacija boraca u mantijama mogla spaliti “Božiji vinograd”, ako bi im se dala sloboda da lutaju kao nacionalni ratnici umjesto da budu zatvoreni iza bodljikave žice koncentracionog logora.

Bibliografija

Sekundarni izvori:

- Alexander, Stella. “Croatia: The Catholic Church and the Clergy, 1918-1945.” U *Catholics, the State and the European Radical Right*, eds., Jorg K. Hoensch and Richard J. Wolff. Columbia: East European Monographs, 1987.
- Bartulin, Nevenko. *Honorary Aryans: National Racial Identity and Protected Jews in the Independent State of Croatia*. London, 2013.

- Biondich, Mark. “From *Antemurale Christianitatis* to *Antemurale Humanitatis*: Fascistising Catholicism in Interwar Croatia.” U *Catholicism and Fascism in Europe, 1918-1945*, eds., Jan Nellis, Anne Morelli and Danny Praet. Hildesheim: Georg Olus Verlag, 2015.
- . “Radical Catholicism and Fascism in Croatia, 1918-1945.” U *Clerical Fascism in Interwar Europe*, eds. Matthew Feldman, Marius Turda and Tudor Georgescu. London: Routledge, 2008.
- . “Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941-1942,” *Slavonic and East European Review* 83, br. 1 (2005).
- Blass, Thomas. “Psychological perspectives on the perpetrators of the Holocaust: The role of situational pressures, personal dispositions, and their interactions,” *Holocaust and Genocide Studies* 7, br. 1 (1993).
- Buchenau, Klaus. “Katholizismus und Jugoslawismus. Zur Nationalisierung der Religion bei den Kroaten, 1918-1945.” U *Religion und Nation, Nation und Religion: Beiträge zu einer unbewältigten Geschichte*, eds., Michael Geyer and Hartmut Lehmann. Göttingen, Wallstein, 2004.
- Conway, Martin. “Introduction.” U *Political Catholicism in Europe, 1918-1945*, eds., Tom Buchanan and Martin Conway. Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Davidov, Dinko. *Totalni genocid: Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2013.
- Dinu, Radu Harald. *Faschismus, Religion und Gewalt in Südösteuropa: Die Legion Erzengel Michael und die Ustaša im historischen Vergleich*. Wiesbaden, 2013.
- Dulić, Tomislav. *Utopias of Nation: Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-1942*. Uppsala: Uppsala University Library, 2005.
- Fenigstein, Allan. “Milgram’s shock experiments and the Nazi perpetrators: A contrarian perspective on the role of obedience pressures during the Holocaust,” *Theory and Psychology* 25, br. 5 (Oktobar 2015).

- Horvat, Joža i Zdenko Štambuk. *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*. Zagreb: Zemaljska komisija za utvrđivanje ratne zločine, 1946.
- Hough, Jerry. “Pluralism, Corporatism, and the Soviet Union.” In *Pluralism in the Soviet Union*, ed., Susan Gross Solomon. London: Macmillan, 1983.
- Iordachi, Constantin. “Fascism in Southeastern Europe: A Comparison between Romania’s Legion of Archangel Michael and Croatia’s Ustaša.” U *Entangled History of the Balkans*, eds., Roumen Daskalov i Diana Mishkova, drugo izdanje, Leiden: Brill, 2013.
- Kljaić, Stipe. “Apostles, Saints’ Days and Mass Mobilisation: The Sacralisation of Politics in the Ustasha State.” U *The Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*, ed., Rory Yeomans. New York: Rochester University Press, 2015.
- Kokša, Đuro. “Za Kraljevstvo Božje: Život i djelo nadbiskupa dra Petra Čule,” doktorska disertacija, Mostar: Biskupski ordinarijat Mostar, 1991.
- Koljanin, Milan. “Preveravanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.” U *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: zbornik radova*, ed., Milan Radanović. Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2019.
- Mandić, Hrvoje. *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*. Zagreb: Hrvatsko Sveučilište u Zagrebu, 2020.
- . “Hercegovački franjevci i spašavanje žrtava ustaških progona u Mostaru 1941. – 1943.” *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2016).
- Mann, Michael. “Were the Perpetrators of Genocide “Ordinary Men” or “Real Nazis”? Results from Fifteen Hundred Biographies,” *Holocaust and Genocide Studies* 14, br. 3 (2000).
- Mužić, Ivan. *Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji: politicki i pravni aspekti konkordata između Svete Stolice i Kraljevine Jugoslavije*. Split: Crkva u Svijetu, 1975.

- Nikolić, Nikola. *Jasenovački logor smrti*. Sarajevo: Oslobođenje, 1975.
- Novak, Viktor. *Magnum Crimen: pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb: Naklada zavoda Hrvatske, 1948.
- Ogyanova, Irina. “Between the Racial State and the Christian Rampart: Ustasha Ideology, Catholic Values, and National Purification.” U *The Utopia of Terror*.
- Perić, Marko. “Život i rad mostarsko-duvanjskih i trebinjsko-mrkanskih biskupa u zadnjih 100 godina.” U *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću: povijesno-teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini*, eds., Petar Babić i Mato Zovkić. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1986.
- Perić, Ratko. “Biskup Čule i pročelnik Odjela za bogoštovlje Glavaš,” *Službeni vjesnik Biskupija Mostarsko-Duvanjske i Trebinjsko-Mrkanske* 3 (2009).
- Phayer, Michael. *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*. Bloomington, IND: Indiana University Press, 2000.
- Prlenda, Sandra. “Young, Religious, and Radical: The Croat Catholic Youth Organizations, 1922–1945.” U *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, eds., John R. Lampe i Mark Mazower. Budimpešta: Central European University Press, 2006
- Radanović, Milan. ed., *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: zbornik radova*. Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2019.
- Simons, Daniela. “‘The Task of the Century’: Local Dimensions of the Policy of Forced Conversion in the Independent State of Croatia (1941-1942).” U *Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe*, eds. Xavier Bougarel, Hannes Grandits, i Marija Vulešica. London and New York: Routledge, 2019.
- Škiljan, Filip. “Preveranje Srba na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. i 1942. godine,” *Tokovi istorije* 1 (2014).

- Skilling, H. Gordon. “Interest Groups and Communist Politics,” *World Politics* 18 (April 1966).
- . “Interest Groups and Communist Politics Revisited,” *World Politics* 36, br. 1 (Oktobar 1983).
- Soldo, Tugomir. “Držanje katoličkog svećenstva u Hercegovini za vrijeme svetskoga rata,” *Hercegovina franciscana* 7, br. 7 (2015).
- Stahl, Claudia. *Alojzije Stepinac: Die Biografie*. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2017.
- Stojanović, Aleksandar. “A Beleaguered Church The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945,” *Balkanica* 48 (2017).
- . “A Croatian and Catholic State: The Ustasha Regime and Religious Communities in the Independent State of Croatia,” *Balkanica* 54 (2023).
- Straub, Erwin. “The psychology of bystanders, perpetrators, and heroic helpers,” *International Journal of Intercultural Relations* 17, br. 3 (1993): 315-41.
- Žutić, Nikola. *Sokoli: Ideologija u fizičkog kulturi Kraljevine Jugoslavije, 1929-1941*. Beograd: Angotrade, 1991.
- Yeomans, Rory. “Eradicating “Undesired Elements”: National Regeneration and the Ustasha Regime’s Program to Purify the Nation, 1941–1945.” U *Racial Science in Hitler’s New Europe, 1938-1945*, eds., Anton Weiss-Wendt and Rory Yeomans. Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 2013.
- . *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941-1945*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2013.
- . “Weddings of the Dead: Ustasha Funerals and Life Cycle Rituals in Fascist Croatia,” *Balkanica* 52 (2022).

Primarni štampani izvori

- *Hrvatska krajina*, 1941-1944
- *Hrvatski list*, 1942
- *Hrvatski narod*, 1941-1944
- *Jugoslovenska njiva*, 1919
- *Katolički list*, 1940-1942
- *Katolički tjednik*, 1940
- *Nezavisna Država Hrvatska*, 1941
- *Nova Hrvatska*, 1942
- *Novi list*, 1941
- *Sarajevski novi list*, 1942
- *Ustaša*, 1942
- *Vrhbosna*, 1944

Arhivski izvori

- Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, Republic of Croatia
 - Banovina Hrvatska
 - Banska vlast Banovine Hrvatske 158
 - Kabinet Bana 155
 - Narodna Republika Hrvatska
 - Republički sekretarijat za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske 1561
 - Arhiv Hans Helmsa 001
 - Služba državne sigurnosti 001.3-6
 - Ministarstvo unutrašnjih poslova 013
 - Nezavisna Država Hrvatska
 - Glavno ravnateljstvo za promičbu 237
 - UHOP Glavni Ustaški stan 249

Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlje 218

Zbirka stampata 102

Ministarstvo oružanih snaga 487

- Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnoslobodilačkog pokreta 1549
- Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Belgrade, Republic of Serbia (AVII)
 - Nezavisna Država Hrvatska
k. 85.
- National Archives, London, UK
 - National Archives, Foreign Office, 371/218910

Zbirke dokumenata i svjedočanstva očevidaca

- Riffer, Milko. *Grad mrtvih: Jasenovac 1943*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1946.
- “Prepis s izvještaja nepoznatog zatočenika koncentracionog logora Stara Gradiška od Septembra 1944: CK KPH o stanju u logoru 1943. do avgust 1944. godine.” u Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945: dokumenta*, drugo izdanje. Beograd: Jasenovac Spomen-područje.

Conclusion

People's Warriors in God's Vineyards: Political Catholicism and Issue of Militant Priests in the Fascist Croatia

The archetype of the warrior priest provides an alternative way to understand the relationship between Catholicism and political ideology in wartime Croatia. For some time, our understanding of the relationship of the Ustasha regime to Catholicism has been constrained by two antagonistic discourses: one which argues that Catholicism was at the centre of Ustasha ideology and the other that Catholicism was marginal to the ideology of the regime. Reconstructing the lives and, in some cases, deaths of the cohort of younger clergy who comprised both real and mythic warrior priests allows us to consider a more complex view of the interplay between Catholicism and fascist ideology under the Ustasha regime.

Although Catholicism was never the dominant factor in the Ustasha state-building project, it was an important consideration. To argue that Catholicism was irrelevant to the outlook of the movement and state is to suggest that the Ustasha regime was a binary, top-down organisation rather than an unstable coalition of interest groups competing for power and influence. One of the many factional divisions within both the movement and bureaucracy was the struggle between secular and clerical factions contesting the shape of the state. For a movement with a sacralised outlook on life which emphasized martyrdom, ritual and sacrifice, the warrior priest, like the Ustasha warrior, was envisaged as someone who was at once militant and with a religious approach to life. Simultaneously an ideological fascist and a crusading Catholic, the warrior priest represented an ideal archetype of the synthesis of Catholicism and fascism the state wished to inculcate the masses with. Unafraid of dying for the nation, he was also willing to kill, as a missionary in the countryside, a chaplain militia man, fighting Partisans in his parish with a rifle slung over his shoulder, or working as a concentration camp guard. At the same time, the archetype of the warrior priest helps us

better understand why some young priests so easily succumbed to violent radicalism while shedding light on the often-ambivalent attitude of the Catholic hierarchy to the policies of the Ustasha regime, especially its campaigns of genocide, and its project to nationalize and fascistize the Church. In so doing, it complicates the relationship between the Ustasha movement and Catholic Church in Croatia, emphasizing the diversity of opinion which existed within its ranks and the internal tensions not only between the state and Church but between different orders and hierarchies within the wider Catholic establishment.

The same attributes of the warrior priest, idealized in propaganda, over time became a liability for the state. Recruited from among the poorest, most hardline and militant regions of the state, many of these warrior priests not only proved to be unsuitable for the religious life and prone to brutishness. Toughened from militia culture and mass atrocities in a state that glorified both, as well as the growing armed insurgency which in rural communities was reaching their very front hearth, they increasingly turned their social resentment and class values against the state and what they perceived as the growing embourgeoisement of the Ustasha movement, especially among urban youth. The valorisation of aggressive tendencies among village priests might initially have served the regime's purposes, or so it assumed, by expanding support for the state among Catholics in rural communities. However, in the long term it generated a problem that could only be solved by consigning the warrior priest to work at the centre of the state's killing machinery in Jasenovac, the disciplinary penitentiary for recalcitrant priests who had overstepped the limits of acceptable behaviour or outraged public opinion. There, their naturally violent impulses could be turned outwards once more against the state's national and ideological enemies, far away from the censorious judgements of conventional morality. Because the danger was that if they were given free rein to roam as national warriors in God's vineyards rather than sequestered behind the barbed wire of the concentration camp, this cohort of fighters in cassocks might burn the vineyard down.